

Tijdschrift voor gregoriaans

Het **TIJDSCHRIFT VOOR**

GREGORIAANS is een uitgave van de
Stichting Amici Cantus Gregoriani.

Het verschijnt driemaandelijks en richt zich
op allen, die zich verbonden weten met
het gregoriaans.

Kopij voor het volgende nummer dient
24 oktober 2011 op het redactie-adres
binnen
te zijn. Inlichtingen, ook voor advertenties,
bij de administratie.

Redactie:

Katrijn Kuypers, Arnoud Heerings,
Gerrit van Osch, Albert Koopmans
e-mail redactie:
tijdschrift@acg.nu

Administratie:

J. Kwast
Rijsenburgselaan 7
3972 EG Driebergen-Rijsenburg

Bestuur van de Stichting A.C.G.:

A. Zielhorst, *voorzitter*
mw. E. Veldhuyzen van Zanten, *secretaris*
J. Kooij, *penningmeester*
B. Lamers
B. Dicker
T. Op de Coul

Adres secretaris:

Van Hogendorpstraat 15
3581 KB Utrecht

website:

<http://www.acg.nu/>

Vormgeving: Jacqueline Elemans, Egmond
aan den Hoef

Druk: drukkerij Van Stiphout, Helmond
ISSN: 1380-9776

Abonnementen:

Individueel abonnement:
per kalenderjaar

Voor Nederland:: € 30,-

Voor het buitenland € 32,-

Koorabonnement, minimale afname 3 exemplaren,
€ 20,- per exemplaar

Voor Nederlandse studenten : € 15,-

Voor buitenlandse studenten : € 17,-

Advertentietarief:

1/1 pagina: € 180

1/2 pagina: € 90

1/4 pagina: € 50

Postrekening 39586

Bankrekening 42.06.65.323

alle rekeningen t.n.v. penningmeester

Stichting Amici Cantus Gregoriani

te Culemborg

Voor abonnementen wende men zich
tot de administratie.

Het abonnementsjaar is gelijk aan het
kalenderjaar. Abonnementen kunnen op elk
moment ingaan en lopen automatisch door,
tenzij uiterlijk dertig dagen voor het einde van het
kalenderjaar schriftelijk wordt
opgezegd bij de administratie (zie hiervoor).

U gelieve adreswijzigingen drie weken
van te voren te melden eveneens bij
de administratie, met opgave van oud en
nieuw adres.

De vorige aflevering waarin we onszelf de vraag stelden ‘hoe krijgen we het gregoriaans weer terug in de kerk?’ is in goede aarde gevallen. Althans dat leidt de redactie af aan het geringe aantal reactie dat we op deze aflevering mochten ontvangen. Geen bericht is goed bericht.

Toch zijn er wel reacties binnengekomen en die vindt u dan ook in deze aflevering. De redactie bedankt de schrijvers die de moeite hebben genomen om de pen ter hand te nemen. Tevens nodigt zij lezers die - door vakantie wellicht - nog niet in staat waren om te reageren van harte uit om dat alsnog te doen. Uit de binnengekomen reacties borrelt één centrale vraag naar boven: waarom was er weinig aandacht voor gregoriaans en jongeren? De jongeren hebben de toekomst en wie hen over het hoofd ziet, heeft geen toekomst. Dat is zeker waar en misschien dat de redactie deze centrale vraag nog eens oppakt voor nadere overdenking.

De reden waarom de vorige aflevering weinig aandacht aan de jongeren besteedde, is - en dit is geen rechtvaardiging maar uitleg - dat we als redactie terug wilden naar het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-65). Over dit concilie wordt gemengd gedacht, maar het vormt wel een sleutelrol in de moderne geschiedenis van het gregoriaans. De jaren ‘60 waren jaren van protest. Taboes

moesten doorbroken worden. Het was een tijd van overmoed wellicht. De zaken moesten anders. Dit neemt niet weg, dat er in de wereldkerk niet serieus over de toekomst is nagedacht. Sterker: er is een heel concilie aan gewijd. ‘Aggiornamento’ klonk het vanuit Rome. Het interessante is nu dat er na het Tweede Vaticaanse Concilie heel veel vernieuwingen hebben plaatsgevonden om de kerk weer bij de moderne maatschappij te betrekken. Sommige vernieuwingen waren in lijn met het concilie, andere maakten gebruik van een veronderstelde ‘vrije ruimte’. Nu - anno 2011 - hebben we te maken met vele directe en indirecte gevolgen van deze maatregelen. De redactie vroeg zich vervolgens af: ‘waren we in de jaren ‘60 nu goed bezig of waren we alleen maar bezig om de zaak te ontwrichten’? En toen kwam ook de vraag op: ‘nu we weten waar we in 2011 staan, zouden we rond 1970 dezelfde vernieuwingen hebben toegejuicht of juist ontmoedigd’?

Een dwaas kan meer vragen stellen, dan tien wijzen kunnen beantwoorden. Met dit in het achterhoofd zijn wij te rade gegaan bij personen die deze woelige tijden aan den lijve hebben meegemaakt. En dat waren natuurlijk geen jongeren, maar heren op een zekere leeftijd, die wel jong waren ten tijde van het Tweede Vaticaanse Concilie. Wij hoopten dat zij

antwoord konden geven op de vraag: 'wat waren uw idealen in de jaren van het concilie en wat is daarvan terecht gekomen'?

Maar gesprekken gaan zoals ze gaan. Niet iedereen was bereid tot de strenge focus die de redactie voor ogen had. En zo is de brede waaier aan feiten en herinneringen van de vorige aflevering ontstaan. Ze geven een tijdsbeeld en leggen

getuigenis af van de idealen van mensen die in de jaren '60 intensief bij de liturgie en het gregoriaans betrokken waren. Deze getuigenis kan ons helpen bij de beantwoording van de centrale vraag van de vorige aflevering: 'hoe krijgen we het gregoriaans terug in de kerk?' We kunnen leren van het goede dat toen ondernomen werd en we kunnen de gemaakte fouten misschien vermijden...

(AH)

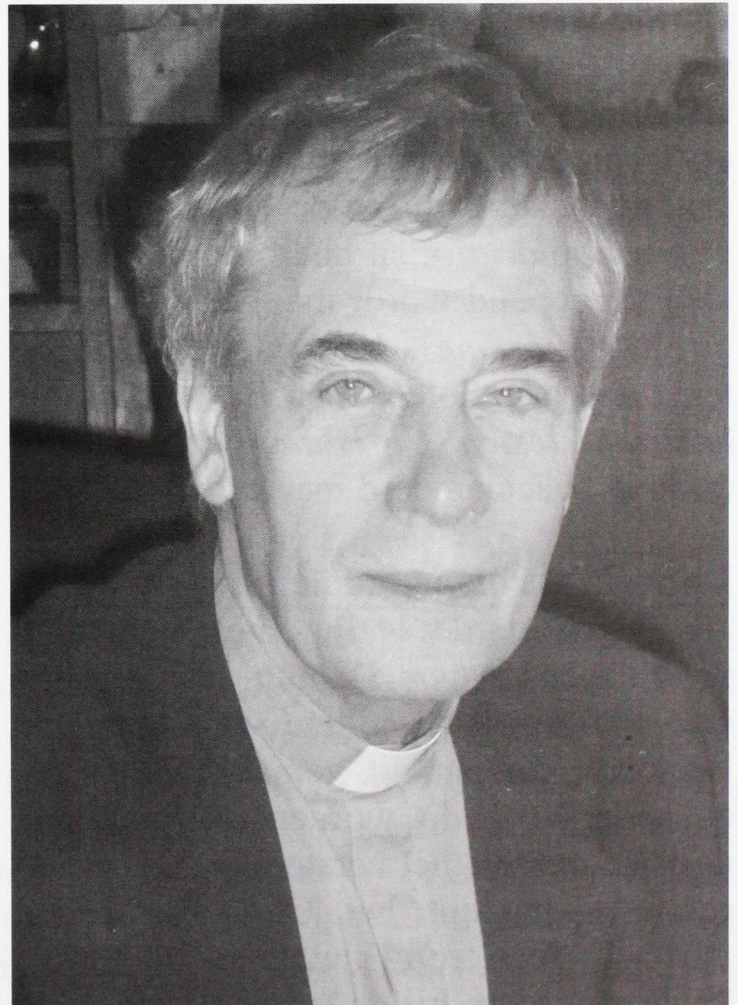
Een gesprek met Antoine Bodar

In vakantietijd kent de plebanie van de Sint-Jan in Den Bosch een vaste vervanger, in de persoon Antoine Bodar, ooit zelf gedurende korte tijd hier plebaan. Dat vergemakkelijkt voor een parochiaan het maken van een afspraak. Al langer leefde bij de redactie het idee eens een priester aan het woord te laten voor wie het gregoriaans een grote waarde heeft en die het talent bezit ook de presentatie ervan te beheersen. Als parochie van de Sint Jan zijn we al gezegend met een mooi gebouw, een gerenommeerde schola, verzorgde liturgie en een prachtig (bespeeld) orgel. Maar in vakantietijd, dan is er dat extra van een celebrant die het Latijn weet te zingen als dé liturgische taal-en-toon. Een buitenkans dus, zo maar voor het grijpen: een afspraak lukt meteen en een dag of wat later zitten we tegenover elkaar in een van de Bossche paleizen aan de Parade..

Bodar kent het Tijdschrift en laat zich bijpraten over de recente ontwikkelingen, inclusief het jongste themanummer. En daarmee is de toon al gezet: wat kan de celebrant bijdragen aan het opnieuw laten opbloeien van het gregoriaans in met name de Eucharistievieringen. We volgen, heel pragmatisch, de *Ordo Missae*: En daarbij laten we ons leiden door een indeling die de Vereniging voor Latijnse Liturgie hanteert: niet de A-Mis, waarin alles in het Latijn wordt gezegd en/of gezongen, maar de B-Mis, met een mix van Latijn en volkstaal.

Bodar celebreert op geregelde tijden Latijnse Missen in Rome, het centrum van de wereldkerk, en kan anders dan de gemiddelde Nederlander het verschil proeven tussen de liturgische talen.

Het eeuwenoude literaire taalvormingsproces van het Latijn wint het verre van de moderne talen, vooral ook qua stileren,

ciseling van oratorisch brengen van woord-zin-tekst.

Die voorsprong van het Latijn is nooit meer in te halen. Maar, hij beseft het terdege, je moet van Latijn houden. Velen kennen het Latijn niet meer, ook niet binnen de clerus. Het wordt weggezet als ouderwets, maar dat is het niet: het is en blijft dé taal van de Kerk. Maar, laten we concreter worden.

Ritus initiales, openingsriten

Kruisteken en begroeting. Idealiter hebben we de *introitus* gehoord, tijdens het ook ruimtelijk stijlvol binnentreden in het heilige; en we zien hoe het altaar, symbool van de Christus zelf, wordt bewierookt in een ritueel, waarin de celebrant als het ware al aan het verdwijnen is. Zo ook het recitatief van kruisteken, *amen*, heilwens/begroeting, *et cum spiritu tuo*: een dialoog die het individu overstijgt. Een korte introductie in het hoofdthema van de lezingen, als vervolg op wat ook de *introitus* beoogt, de schuldbelijdenis en het *kyrie* en *gloria*. Die kunnen ook door een cantor afwisselend met het volk gezongen worden. Na de hymne zegt de priester de *oratio*; en hoe mooi klinkt het als dit geopend wordt met een oratorisch gezongen *oremus*, korte stilte, gezegde tekst en afgesloten met *Per Dominum nostrum Jesum Christum* et cetera, in dialoog beacclameerd met *amen*.

Liturgia verbi, woorddienst.

Als je de derde lezing, het evangelie, afsluit met *Verbum Domini*, waarom dan ook niet zo bij de andere twee lezingen. Lectoren kunnen dit gemakkelijk leren; en anders kan dit worden overgenomen door de cantor: het eerste *Verbum*, na de eerste lezing uit het Oude Testament meestal, met een kwintafstand tussen beide woorden; bij de tweede lezing met een kleine terts tussen beide. En de aan-

hef van het evangelie natuurlijk reciterend en dialogerend in gregoriaans. Al helemaal als eraan voorafgaand het *alleluia* heeft geklonken. Bodar benadrukt dat ook in de volkstaal voorgelezen teksten met de nodige stilering dienen uitgevoerd te worden. Het dient de objectivering, de eerbied tot de heilige teksten. Het is een geluk dat het credo, zelfs het eerste, bij een groot deel van het kerkvolk nog bekend is. De voorbeden, *gebed van de gelovigen*, kunnen acclamerend worden besloten met *Dominum deprecemur* door de lector/cantor en *Te rogamus audi nos* door ons, van wie velen zich de litanie van Alle Heiligen herinneren. En uiteraard weer alles in- en afgesloten met *oremus* en *amen*.

Liturgia eucharistica, eucharistische dienst

Het gereedmaken van de tafel gaat gepaard met veel handelingen, oude rituele handelingen waarin de celebrant nu wel helemaal verdwijnt en plaats maakt voor het heilige: vooral weer de bewieroking van het altaar, nu voorzien van het heilige vaatwerk, en ook van de mensen, Zijn heilig volk bijeen. Eerst weer de *oratio*, dan het zich oprichten voor de *praefatio* (iedere priester moet dit eigenlijk zingen!), geacclameerd met *Sanctus, Sanctus, Sanctus* en, zeker in een A-Mis, vervolgd met een gecantilleerde canon, onderbroken met *mysterium fidei – mortem tuam* en de doxologie bij uitnemendheid *per ipsum – amen*. Alsof je opgetild wordt tijdens dat cantilleren. Ook als de canon in het Nederlands wordt gezegd (of gezongen!) kunnen de twee acclamaties (en vooral de doxologie) in het gregoriaans worden gezongen. Vooral ook, omdat het vervolg ook gregoriaans kan zijn: het *Pater noster*, beide daarop volgende gebeden, onderbroken met *quia tuum* ...en gevolgd door de vredeswens

en *offerte vobis pacem*. En zo wordt iedereen, celebrant, lector, cantor en gemeentelid deel van die oude handeling en verdwijnen we erin. Het *Agnus Dei* en de communiegang vervolmaken deze transformatie. En ook hier het *oremus*, en *amen*.

Ritus conclusionis, slotriten

Zoals de opening, zo ook hier de oude recitatieven van zegen en wegzending. Het is toch al moeilijk te begrijpen waarom men niet vaker als regel *Ite missa est* – *Deo gratias* zingt. Het is zo vol van dank, zo wil je verder de week in. En de organist grijpt zijn kans. In één woord: mooi.

Zo zou het dus kunnen. Desgevraagd: ja, wij, priesters, zijn bijna bepalend waar het gaat om liturgie. Maar de mensen zijn niet musisch meer. In de seminaries moet weer liefde voor Latijn en gregoriaans

geleerd worden. De tijd van experimenteren, van al te slordig, huiselijk bijna, omgaan met liturgie is voorbij. Na Vaticanum II zei men: “We begrijpen niet wat de priester zegt”, maar het gaat er veeleer om dat de mensen weer gegrepen worden door het ritueel. Het gegrepen worden gaat vooraf aan het begrijpen. We moeten weer terug naar dat vóórbe-grijpelijke, met al die stilering, die oude beproefde *artes* die alle zintuigen weten te raken. Gregoriaans is niet ouderwets. Die conditionering moet eruit! Hier en daar wordt dit goed begrepen, ook door jeugd. Hier kan de priester een sleutelpositie innemen. En wat zag Mamelis dit al goed, jaren terug: we zijn veel dank verschuldigd aan die bron van gebed, stijl, zang, liturgie, architectuur. En ook daar dreigt door gebrek aan intredingen het licht uit te gaan. We hebben nog veel te doen om voor te vechten.

Dr. Antoine Bodar (geb. 1944 te 's-Hertogenbosch) rondde na het gymnasium meerdere studies af, waarvan sommige cum laude: perswetenschappen, geschiedenis, rechten, filosofie, kunstgeschiedenis, literatuurwetenschap en theologie. Hij werd priester gewijd te Haarlem in 1992. Hij doceerde cultuur- en kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en de Open Universiteit; momenteel is hij hoogleraar (christendom, cultuur, media) aan de Universiteit van Tilburg. Daarnaast is hij in diverse plaatsen behulpzaam in het pastoraat en laat hij van zich horen via internet, tv en radio (o.a. 'Echo van de Eeuwigheid' op zondagochtenden, Radio 4). Hij schreef tientallen boeken, opstellen en verdere publicaties over kerk en wereld, kunst en geschiedenis.

‘En zo komt het dat er niet een of zelfs niet enkele, maar net zoveel antifonaria zijn als er in de verschillende kerken zangmeesters zijn. Alom wordt dan ook al gesproken niet van het antifonarium van Gregorius, maar van Leo of van Albert, of van wie dan ook maar. En wanneer het al moeilijk is er een te leren, is het, zonder twijfel, onmogelijk er vele te leren.’

(Guido van Arezzo, Prologus in Antifonarium)

Aan de boom van uitgaven met gregoriaanse misgezangen is een nieuwe loot ontsproten, het *Graduale Novum de Dominicis et Festis, tomus I* (GN). In de afgelopen veertig jaar mochten we al verscheidene uitgaven met misgezangen begroeten, zoals het *Graduale Triplex*, het *Graduale Lagal* van Chris Hakkenes, de deeltjes van het *Liber Gradualis* van Alberto Turco, de voorpublicatie van Geert Maessen in fluxus-notatie, de publicaties op het internet van Anton Stingl. Nu is er ook een uitgave van de AiscGre-werkgroep. Deze nieuwe uitgave wil, blijkens het voorwoord, de *Editio magis critica* (de meer kritische editie) zijn waartoe de concilievaders van Vaticanum II hebben aangespoord.

In dit boek treffen we de propriumgezangen aan die vanaf 1996 zijn gepubliceerd in het tijdschrift *Beiträge zur Gregorianik* (BzG). Het GN geeft bovendien de ordinariumgezangen en de acclamaties van de mis.

Wanneer een koor regelmatig de gregoriaanse misgezangen uitvoert en daar graag een melodische versie voor gebruikt die recht doet aan de inzichten van de AiscGre-werkgroep, dan lijkt dit boek geen slechte koop. In plaats van met potlood allerlei correcties in te schrijven in je

Graduale, dan wel steeds met fotokopieën te haspelen, kun je terstond aan de slag. Terwijl in het *Graduale Triplex* de neumen er later bij geschreven werden, ook waar er soms nauwelijks ruimte voor was, is het GN van meet af aan bedoeld voor de drie verschillende notaties en dat levert een overzichtelijker geheel op. De neumen van de Sankt-Gallenfamilie en die van Laon zijn opnieuw getranscribeerd. Dat betekent dat de sporadische fouten in het GT verbeterd konden worden. Op andere plaatsen zijn daar weer kleine foutjes voor in de plaats gekomen, helaas, dat gaat nu eenmaal zo.

Volgens het voorwoord van het GN is de kwadraatnotatie nu zodanig gegroepeerd dat deze recht zou doen aan de neumgroeperingen in de oudste handschriften. Welke keuzes hierbij gemaakt zijn en waarom is volstrekt onduidelijk. In een en hetzelfde gezang vind je soms de groepering van Laon, dan die van een Sankt-Galler handschrift, soms ook die van Chartres. Verder is er in de kwadraatnotatie geen weerspiegeling te zien van wat er in de neumen staat. Behalve de quilisma (die in de druk overigens bijna helemaal dichtloopt) en de diminutieve liquescens is er geen enkele bijzondere neumvorm meer te herkennen. Er is geen nootvorm voor de augmentatieve

liquescerende noot, geen oriscus, geen trigon, geen strofa, geen salicus (in Solesmes-uitgaven was deze in elk geval nog herkenbaar aan de ictus). De neumen *initio debilis*, die in BzG nog herkenbaar waren door een open noot, zijn al evenmin herkenbaar. Episema's zijn er ook niet meer. Het betekent dat een koorzanger gedwongen wordt meer naar de neumen te kijken, of met eigen aantekeningen zijn geheugen moet ondersteunen. Maar een dirigent zal voor vragen over bijvoorbeeld het *initium debile* steeds weer in de BzG te rade moeten gaan, omdat het in de neumnotatie niet te herkennen is.

Handig is de index waar niet alleen de gezangen in staan, maar ook de vindplaatsen van de Schriftteksten. Met veel minder zoek kun je nu zien of een bepaalde bijbelpassage op muziek is gezet. Het gebruik van het graduale als liedbundel is zo eenvoudiger geworden en Martin Hoondert kan dus blij zijn¹. Het enige wat de registers toevoegen is de verwijzing naar de BzG waar het gezang wordt besproken; alle andere informatie is ook in het GT al voorhanden.

De titel van het GN suggereert dat de zon- en feestdagen erin zijn opgenomen. Ik verwacht dan dat in elk geval alle feestdagen die op een zondag terecht kunnen komen in het boek staan, maar dat is helaas niet het geval. Geen Presentatio Domini (Maria Lichtmis), geen Sint Jan de Doper, geen Petrus en Paulus, geen Transfiguratie, geen Kruisverheffing, geen St.-Jan van Lateranen, dat levert toch regelmatig problemen op. Wel St.-Benedictus, maar die is alleen voor de (helaas niet alleen door het geringer aantal roepingen steeds kleiner wordende) groep Benedictijnse gebruikers relevant. Waarschijnlijk worden al deze verlangens in het tweede deel vervuld (we hebben immers alleen nog maar Tomus I in

handen), maar het is ondertussen wel lastig.

Jammer vind ik ook dat de communio-verzen niet zijn opgenomen. In het voorwoord staat een verwijzing naar de uitgave van Michael Hermes,² maar de rubriek die verwijst naar de psalmverzen bij de communio zou toch tenminste in het GN hebben moeten terechtkomen. Bovendien is Hermes' Versicularium van Sankt Gallen in het geheel niet gemaakt voor gebruik in de huidige liturgie. Het is gebaseerd op de middeleeuwse liturgie van Sankt Gallen. Een gebruiker van het GN die bij de communio een of meerdere verzen wil zingen, moet dus eerst in het Graduale Triplex of een andere uitgave kijken welk vers er die zondag voorgescreven staat. Vervolgens zal hij via het register van Hermes' boek moeten zoeken of dat in de psalmtoon is opgeschreven, waarbij hij meerdere malen zal misgrijpen. Bovendien geeft Hermes (uiteraard) niet de psalmvertaling van de Neo-vulgaat, terwijl deze toch de voorkeur van de auteurs van het GN lijkt te hebben: de enige keer dat er in GN een psalm in zijn geheel bij een communio wordt gegeven (bij het Alleluia in de Paasnacht) komt deze uit de Neo-Vulgaat. De oplossing van Chris Hakkenes was dan indertijd veel eleganter. In het Graduale Lagal staan bij elke zondag een verwijzing naar de verzen uit psalm 33, die *ad libitum* altijd bij de communio mogen worden gezongen. Psalm 33 is achterin Lagal in zijn geheel uitgeschreven, in de verschillende psalmtonen voor de mis. Dat maakt het al een stuk makkelijker om andere teksten op diezelfde tonen te zetten.

Aan de melodieën van de ordinariungezangen is niets veranderd. Aan de meeste ordinaria is wel een bijpassend *Ite missa est* toegevoegd: handig en een muzikale verrijking. Credo V is verdwenen, zonder

opgaaf van reden. Lastig is ook dat de gezangen die in vele kerken worden meegezongen (*Vidi aquam, Asperges me*, de wisselende gezangen van de Requiemmis) uitsluitend in hun nieuwe, melodische sterk afwijkende vorm in het boek zijn opgenomen. Dat is volgens de AiscGre-inzichten misschien zeer verantwoord, maar vanuit liturgische overwegingen betreurenswaardig: ik zie mijzelf geen nieuwe melodieën meer instuderen in de sterk vergrijsde gemeenschap waar ik dirigeer. Gezangen die veel parochies nog steeds zingen, worden zo helemaal een specialistenzaak. Net zoals in het GT sommige Requiemgezangen in twee gedaantes zijn opgenomen, had ook het GN de oude en de nieuwe versie van dergelijke populaire gezangen kunnen afdrucken. Dat zou het boek een stuk gebruikersvriendelijker hebben gemaakt.

Wie dus uit het GN wil gaan zingen in de zondagsmis, zal toch ook het Graduale Triplex nog bij de hand moeten hebben.

De *Editio magis critica*

De pretenties van de AiscGre-werkgroep lijken in de loop der jaren behoorlijk veranderd. Bij de eerste 'Vorschläge zur Restitution' schreven ze: "Het gaat hier noch om een *Editio authentica*, noch om een *Editio critica*, maar slechts om onderbouwde voorstellen, die de pretentie hebben de oorspronkelijke melodieën van de gregoriaanse gezangen zo dicht mogelijk te benaderen." (BzG 21 p. 7).

Het voorwoord van het GN begint met de volgende passage: Het Tweede Vaticaans Concilie heeft in zijn Constitutie over de Heilige Liturgie in artikel 117 het verlangen geuit dat er een *Editio magis critica* van de boeken met gregoriaanse gezangen, die aan het begin van de 20ste eeuw werden uitgegeven op grond van de hervorming van Pius X zou worden tot stand gebracht.

Overtuigd van de noodzaak van dit verlangen, kwamen enkele leden van de in 1975 opgerichte Internationale vereniging voor de studie van het gregoriaans (AiscGre) sinds januari 1977 bijeen, om te beginnen aan de restitutie van de gezangen van het Graduale Romanum (1908)." (vert. uit het Latijn, GN p.VIII)

De 'voorstellen' uit de BzG zijn nu dus de 'meer kritische editie' van het Graduale Novum geworden.

Het is zonder meer prettig dat we nu van een heleboel gezangen weten waar ze te vinden zijn. Maar dat wisten we al. Want het kritisch apparaat staat niet in het GN zelf, maar in de BzG. In het GN staat slechts in een register voor elk gezang de verwijzing naar het nummer van de BzG waarin het is behandeld. Het Graduale novum is dus niet de *Editio magis critica*, het *verwijst* slechts naar de voorstellen die sinds 1996 in BzG worden gepubliceerd. Met alleen het GN kun je een eenvoudige editietechnische vraag (bijvoorbeeld naar de melodische bronnen van een stuk) niet beantwoorden, als je niet tegelijkertijd de BzG bij de hand hebt. Bovendien zijn de voorstellen in BzG geen echte kritische editie (wat aanvankelijk ook niet hun bedoeling is geweest, zoals ik zojuist al heb laten zien).

In een kritische editie moeten alle mogelijke keuzes in het apparaat terug kunnen worden gevonden. De beroemde uitgave van het Griekse Nieuwe Testament van Nestle³, waar ook in de BzG aan wordt gerefereerd, geeft in het kritisch apparaat alle varianten die er in de verschillende handschriften te vinden zijn. Met dit enkele boek in de hand kun je de vorm van een tekst in een bepaald handschrift reconstrueren. In BzG werkt dat heel anders: de voorstellen nemen de *Editio Vaticana* uit 1908 als uitgangspunt en stellen op een aantal punten veranderingen voor. In het kritisch appa-

gen voor. In het kritisch apparaat wordt slechts aangegeven welke bronnen in overeenstemming zijn met de door het AiscGre-team gekozen variant. Hoe de melodieën er in de andere manuscripten uitzien, daarover lezen we niets. Dit is in strijd met de meest elementaire editieprincipes van zowel kritische muziek- als tekstuutgaven. Over niet-veranderde passages wordt geen verantwoording afgelegd, terwijl de handschriften ook hierin niet eensluidend zijn. Neem bijvoorbeeld de introitus *Ad te levavi* (muziekvoorbeeld 1).

In de eerste regel staat op *(De-)us* *la-dodo*. Het kritisch apparaat geeft hiervoor alleen maar de handschriften Laon en

bewijs, uitsluitend op grond van een theorie. Je zou er in dit geval ook voor kunnen kiezen *Einsiedeln* te volgen, die de extra noot niet geeft. Dan zing je namelijk iets dat wel in diastematische handschriften staat en wat dus bewijsbaar gezongen is. In regel 2 staat op het woord *in* een *cephalicus*, die inderdaad overeenkomt met de handschriften *Laon* en *Sankt-Gallen*. *Chartres* geeft deze *cephalicus* echter niet, maar schrijft ondubbelzinnig een enkele noot. Over dit verschil treffen we niets aan in het kritisch apparaat. Op het woord *neque* staat in de *Vaticana* *do* op *ne-* en op *-que* *dododolasila*. In het *GN* staat nu *do* op *ne-* en *si-dododolasila* op *-que*. Alleen de veran-

VIII.

D te le-vá-vi á-nimam me-am: De-us me-

Beneventum 34 (Pal. Mus XV)

Albi (Parijs BN 776)

ch. 47

us in te confi- do, non e-ru- bé-scám: neque ir-

Chartres. Dat zijn allebei adiastematische handschriften. Vanuit de theorie dat dit zwakke tonen zouden zijn geweest, die door de voorafgaande toon zijn opgeslokt, wordt deze la hier hersteld, zonder

derde noot is verantwoord in het apparaat. Maar wie in de handschriften kijkt, ziet dat het belangrijke *Beneventum 34* in deze passage op *ne-* een *pes si-do* schrijft, gevolgd door *sidododo* (de rest

lijkt afgesneden) op *-que*. Albi geeft si op *ne-* en *dododolasila* op *-que*. In een normale kritische editie zouden ook de varianten op *ne-* aan de orde komen. Bovendien zou je (facsimiles van) de handschriften niet hoeven te raadplegen om te weten welke varianten er zijn. Een kleine uiteenzetting waarom de *equaliter* in Einsiedeln tussen *ne-* en *-que* staat, zou ook op zijn plaats zijn. Het begrip kritische editie heeft door de AiscGre-werkgroep een geheel andere inhoud gekregen, een waarbij de gebruiker eigenlijk alleen maar relevante informatie krijgt als hij ook de bronnen bij de hand heeft. De oplossing hiervoor was heel simpel geweest: wanneer de ‘tableaux’ van elk gezang gepubliceerd waren, had elke gebruiker elke variant kunnen nazoen en beoordelen. Nu moet eenieder maar vertrouwen dat de gemaakte keuzes inderdaad de beste zijn. Het opwaarderen van de *Vorschläge* tot de *Editio magis critica* is om die reden op zijn zachtst ongelukkig te noemen.

De melodische veranderingen

Ik zou hier nog eens kunnen uitweiden over zin en onzin van de melodische veranderingen. Maar in dit Tijdschrift werd al eens kritiek uitgeoefend door Geert Maessen op de melodieën zoals die nu in het GN zijn uitgegeven (TvG 35, 2 en 3 (2010)). Bernhard Pfeiffer heeft in BzG 50 uitvoerig kritiek geleverd op Maessen. Melodramatisch zegt hij dat jammer zou zijn als in Nederland de indruk zou ontstaan dat de reconstructies in de BzG niet inderdaad het dichtst bij de historische oorsprong zouden staan.⁴ De grote vraag is dan natuurlijk: bij welke historische oorsprong? Men moet een bepaalde historische theorie aanhangen om tot een reconstructie te komen van de melodieën. Andreas Pfisterer schetst dit dilemma in zijn artikel, maar maakt ver-

volgens ook een keuze die niet te maken valt.⁵ Met alle onzekerheid die er is met betrekking tot de prehistorie van het gregoriaanse repertoire, zou een wetenschappelijke editie een reconstructie moeten beogen van de melodieën zoals die in de oudste manuscripten worden weergegeven. De AiscGre-werkgroep gaat echter verder, zij denkt met haar methodes een zelfs nog oudere vorm van die melodieën te herstellen. Wie in GN de introitus *Ad te levavi* vergelijkt met de drie oudste manuscripten, die van Laon, Chartres en Einsiedeln, komt tot de conclusie dat geen van die drie manuscripten exact dezelfde melodie geeft als de AiscGre-reconstructie. Dezelfde melodie komt al evenmin exact hetzelfde voor in een van de latere handschriften waarin de toonhoogte wel is genoteerd. Is dat erg? Nee, zolang je je er dan maar van bewust bent dat je mogelijk een *canticum novum* zingt, iets dat in 1995 achter een bureau is ontstaan en dat bijna, maar net niet helemaal hetzelfde is als het eeuwenoude gregoriaanse gezang.

Opvallend is in deze editie dat niet alleen de si wordt verlaagd tot si $\flat$, maar ook de mi tot mi $\flat$. De fa kan tot fa $\sharp$ worden verhoogd. Dat deze alteraties nu als mogelijkheid bestaan is een verheugende vooruitgang. Immers het gregoriaans moest vanaf de 11de eeuw in het corset van een notatiesysteem worden geperst. Dat leverde ook toen al de schrijvers de nodige hoofdbrekens op, waarvoor men sleutelwisselingen, transposities etcetera in het geweer moest brengen. Overigens begrijp ik niet waarom het voor de werkgroep zo belangrijk is dat gezangen zonder transpositie in het boek zijn terecht gekomen, dat ze daar zelfs een passage in hun voorwoord aan wijden. De kwadraatnotatie is toch niet meer dan een weerspiegeling van de toonverhoudingen en heeft met absolute toonhoogte immers

niets van doen? Ook in de Middeleeuwen was men vrij in de keuze van de hoogte waarop iets gezongen moest worden. Jammer is dat geen enkele aandacht wordt besteedt aan de niet-diatonische tonen. Uit tractaten, maar vooral ook dankzij het manuscript Montpellier en het handschrift Utrecht UB 406 kunnen we afleiden dat er tussen mi en fa in het hexachord (en daarmee dus ook tussen la en sa en tussen si en do) een tussentoon moet hebben gezeten. Die tussentoon werd weliswaar op zeker moment zeer ongewenst geacht, maar zou heel goed de oplossing kunnen zijn voor de zogenaamde unisono salicus (die nu als mi-mi fa wordt getranscribeerd, maar waarschijnlijk mi-tussentoon-fa moet hebben geklonken). Iets dergelijks geldt ook voor de porrectus in de formule die in het Graduale Romanum nog als re-si-do wordt getranscribeerd, maar nu als re-do-do, mogelijk is hier ook een tussentoon geweest. Het gregoriaans was in zijn oudste vorm waarschijnlijk geen puur diatonisch repertoire.

Dat men om praktische redenen niets met zulke microtonale intervallen wil, begrijp ik: gregoriaans, dat meestal immers door amateurs wordt gezongen, wordt zo wel een heel lastig repertoire. Dat men de gedachte, ook in het kritisch apparaat in de BzG eenvoudigweg niet toelaat, dat men zelfs in de verantwoording niet leest waarom hier geen aandacht aan wordt besteed, vind ik uit wetenschappelijk oogpunt moeilijk verteerbaar. Daarmee schaar ik mij in heel oud gezelschap: reeds Peter Wagner vond dit een onoverkomelijk bezwaar van de *Editio Vaticana*. Als je dan leest wat Dom Nicolaas Boer zegt over de introitus *Gaudeamus*, tref je een wetenschappelijke openheid van geest aan die bij de AiscGrewerkgroep ver te zoeken lijkt.⁶

In de teksten heeft men een klein aantal veranderingen aangebracht. Dit is een kwestie die al in de elfde eeuw de aandacht had van Bern van de Reichenau.⁷ Sterker nog, sommige correcties zijn in de oudste manuscripten als zodanig terug te vinden. Toch is niet duidelijk op welke gronden sommige veranderingen zijn ingevoerd, en andere niet. Zo stelt Bern al in de elfde eeuw dat in het offertorium *Iustitiae Domini* (GT 309) het woord *dulciora* niet op de juiste wijze overeenstemt met *Iustitiae*. Hij stelt voor *dulciores* te schrijven: Einsiedeln 121 geeft ook deze correctie (E121, 133). In het apparaat in BzG (25, p. 29) wordt wel aangegeven waarom *dulciora* er staat (er is een aantal begrippen weggelaten uit de offertoriumtekst die wel in psalm 18 staan), maar lees ik niet dat Einsiedeln hiervoor een oplossing aandraagt.

Toen ik hoorde van de uitgave van het Graduale Novum was ik blij dat deze er was gekomen. Maar de bestudering van het boek leert me dat het helaas op geen enkele manier mijn verwachtingen waarmaakt. Het is onhandig bij gebruik in de liturgie. Het is naast de veranderde melodieën in de BzG een overbodige uitgave. De wetenschappelijke pretenties zijn aanvechtbaar, omdat in het 'kritisch apparaat' geen varianten te vinden zijn, maar slechts verwijzingen naar bronnen die overeenstemmen met de door de werkgroep gekozen oplossing. In plaats van verschillende gezichtspunten te behandelen, presenteert de werkgroep het in haar ogen blijkbaar enig juiste idee, zonder zelfs maar rekenschap af te leggen over de vraag waarom dit het juiste standpunt zou zijn. Dat is een kritische editie onwaardig.

Positief is echter dat wie de opnieuw gerestaureerde gezangen uit de BzG

graag wil zingen, deze (maar uitsluitend deze) in een handzaam boek bijeen heeft, en dat de *Ite missa est* melodieën en alle acclamaties van de moderne Latijnse mis nu bij elkaar staan. Het is al met al toch een hele prestatie, en ik zeg ook niet dat het boek niet aangeschaft of gebruikt zou moeten worden, maar er kleven mis-

schien wel meer bezwaren aan dan aan de aloude Vaticana. Die had de pretentie een gebruiksboek te zijn, en maakt dat voor 100 % waar. Het Graduale Novum maakt noch zijn gebruikerspretenties, noch zijn wetenschappelijke pretenties waar. Vleesch noch visch, zeggen we dan.

NOTEN

¹ Zie zijn artikel 'Een nieuwe ordo cantus: het gregoriaans in de huidige liturgie', *TvG* 33-4 (2008): 125-131, waarin hij ervoor pleit het Graduale meer als liedbundel te gebruiken.

² Michael Hermes, *Das Versicularium des codex 381 der Stiftsbibliothek Sankt Gallen. Verse zu den Introitus- und den Communioantiphonen*. EOS verlag Sankt Ottilien 2000/2010.

³ Voor het eerst verschenen in 1898, en daarna vele malen bewerkt en herdrukt.

⁴ Bernhard Pfeiffer, 'Zeitschriften' in *BzG* 50 (2010):99-100.

⁵ Andreas Pfisterer, 'Ziele und Methoden in der Geschichte der Choralrestauration' *BzG* 49 (2010): 61-74.

⁶ Nicolaas Boer, *Confessio et pulchritudo. Belijdenis en schoonheid. Commentaar op de gregoriaanse Mis- en Officiegezangen*. Rotterdam, z.j. Zesde deel: p. 42.

⁷ Het tractaat van Bern van de Reichenau is te vinden in M. Gerbert, *Scriptores ecclesiastici de musica sacra...*(Sankt Blasien 1784, Reprint Georg Olms, Hildesheim, 1990) deel II, 91-114.

Marcel Zijlstra promoveerde op een proefschrift over de mondelinge traditie van het gregoriaans. Hij is docent gregoriaans aan het Koninklijk Conservatorium te Den Haag, docent Westerse Cultuur- en Muziekgeschiedenis aan het Rotterdams Conservatorium (CODARTS) en neemt samen met Hans Leenders de artistieke leiding van het Nederlands Gregoriaans Festival 2012 voor zijn rekening. Hij studeert Klassieke Talen aan de Universiteit van Amsterdam en is organist aan de Abdij van Egmond.

Theodulfus van Orléans, bisschop, dichter en topdiplomaat.

Theodulfus, episcopus Aurelianensis, bisschop van Orléans, (750/60 – 821) wordt in het Graduale Romanum bij name genoemd als auteur van de hymne “Gloria, laus”. Over zijn jeugd kunnen we slechts gissen. Maar uit bronnen rond Karel de Grote weten we van de belangrijke rol die hij als topdiplomaat aan het keizerlijk hof speelde. Vanaf 798 was hij bisschop van Orléans. Hij was misschien wel de belangrijkste dichter van zijn tijd. De hymne “Gloria, laus” dichtte hij aan het eind van zijn leven, in ballingschap.

Hij is één van die mannen uit de omgeving van Karel de Grote die het begrip ‘Karloïngische renaissance’ belichamen.

Jeugd en leertijd

Theodulfus werd vermoedelijk tussen 750 en 760 in het noorden van Spanje uit visigothische ouders geboren. Zijn naam betekent Volks-wolf, zoals de naam van de Gothische koning Theodoric, op z’n gothisch: “Piudareiks”, “Volkskoning” betekent.

De Gothen waren tijdens de grote volksverhuizing in de tweede eeuw vanuit Gotland in Zweden naar Oost-Europa getrokken, langs de grenzen van het Romeinse rijk. In de derde eeuw bekeerden ze zich als eerste der Germaanse volkeren tot het christendom, dat is nog voor de bekering van de Frankische koning Clovis rond 500, maar ze bekenden zich tot het ariaanse christendom, dat een afwijkende visie had op de positie van Christus in de Drie-eenheid. Hun bisschop Wulfilas of Ulfila (ca. 310 – 383) – zijn naam betekent ‘wolfje’- vertaalde de bijbel voor het eerst in het Gothisch, een Germaanse taal. Een zesde eeuws handschrift van die vertaling, de zogenaamde zilveren bijbel, vermoedelijk afkomstig uit het bezit van de Oost-

Gothische koning Theodoric de Grote (471 – 526) is thans nog in het Zweedse Upsala te bewonderen.

In 410 namen de Gothen Rome in en plunderden de stad. Het bracht Augustinus tot het schrijven van *De civitate Dei*. De Gothen trokken verder en bezetten Spanje en Zuid Frankrijk. De Spaanse Visigothen keerden zich tijdens het derde concilie van Toledo in 589 af van hun ariaanse christendom, en bekeerden zich tot het Romeinse. Er volgde een periode van grote bloei waarin Isidorus van Sevilla (560-636), een centrale rol speelde. Hij schreef een encyclopedie die gedurende de hele middeleeuwen lang van grote invloed is geweest. Isidorus was persoonlijk bevriend met paus Gregorius de Grote en wordt beschouwd als de laatste der Latijnse kerkvaders.

In 711 vielen de ‘moren’, uit Noord-Afrika onder leiding van Al Tarik via Gibraltar Spanje binnen. Twintig jaar later trokken ze over de Pyreneeën waar ze in de slag bij Poitiers in 732 door Karel Martel (689-741), de grootvader van

Karel de Grote werden teruggeslagen tot achter de Pyreneeën. In 752 herovert Karels vader Pepijn de Korte (714-768) Septimanië, dat is het zuiden van Frankrijk, nu bekend als de Provence en de Languedoc, op de Arabieren. In 759 neemt hij Narbonne in; dan is geheel Septimanië Frankisch.

Tussen 778-780 probeerde Karel de Grote de Spaanse Mark te heroveren op de Moren, maar dat liep op een mislukking uit. Bij de terugtocht sneuvelde Roeland in de slag bij Roncevalles. Die gebeurtenis vormde de basis voor de latere legenden uit het Roelandslied. De familie van Theodulfus is vermoedelijk rond 780 in de nasleep van die verloren veldtocht gevlucht naar Septimanië.

Even na 790 wordt Theodulfus voor het eerst in kringen rond Karel de Grote vermeld. Daar begint het zekere deel van de biografie van Theodulfus.

Diplomaat en geleerde

Theodulfus behoort tot de kring van dichters, theologen, intellectuelen, staatslieden die Karel de Grote om zich had verzameld. Hij maakte deel uit van het heterogene en allochtone gezelschap van *missi dominici*: onder anderen Alcuinus een Engelsman, Paulus Diaconus een Longobard uit Italië, Einhard een Frank die de eerste biografie van Karel de Grote schreef.

Theodulfus schreef de *Libri Carolini*, een studie over de toelaatbaarheid van beelden in de kerk. (*Opus Caroli regis contra synodum*, Vat. lat. 7207). De aanleiding waren de besluiten van het tweede concilie van Nicaea in 787. Voor dat concilie was geen afvaardiging van het Frankische rijk uitgenodigd en koning Karel ontving na afloop een (slordige en onjuiste) Latijnse vertaling van de besluiten die daar in het Grieks opgeschreven waren. Op grond daarvan meenden Frankische

theologen dat het concilie besloten had tot verering van heiligenbeelden. Ann Freeman heeft aangetoond, onder andere op grond van het taalgebruik dat sporen vertoont van het Westgotische, dat niet Alcuinus maar Theodulfus dit werk heeft geschreven.

Theodulfus toont zich een iconoclast: hij laat het woord prevaleren boven het beeld, en verwerpt beelden in de kerk. Uit zijn argumentatie blijkt een grondige kennis van de verschillende Latijnse Bijbelvertalingen. De kern van zijn betoog is dat de letter doodt, - dat is afgaan op uitsluitend de letterlijke betekenis van de tekst. Het Oude Testament is een voorafspiegeling van het Nieuwe Testament: de komst van Christus verdeelt de tijd in tweeën. Zo kan hij ook de klassieke geschiedenis van Babylon tot Rome in de voorchristelijke tijd inlijven en de Romeinse klassieken uitleggen in spirituele zin. De politieke implicatie van zijn uitleg is dat het Frankische rijk het nieuwe keizerrijk is, gelegitimeerd door het koningschap van Christus. Karel is koning naar het voorbeeld van David, het Frankische rijk is het nieuwe Israël. Het Romeins-Byzantijnse rijk is daarmee ten einde gekomen. Dat verklaart ook het gebruik van bijbelse namen in hofkringen: 'David' voor koning Karel, 'Aäron' voor de aartskapelaan Hildebold uit Keulen, 'Beseleël' voor Einhard; namen uit de Grieks-Romeinse wereld: 'Flaccus' voor Alcuinus, en 'Pindarus' voor Theodulfus.

De beeldenstrijd werd in der minne geschikt. De paus zond een gezantschap naar de synode van Frankfurt in 793 om die met zijn *apostolica auctoritas* te zegelen. Karel de Grote zag af van zijn theologische bezwaren tegen de besluiten van Nicaea. In Frankfurt kwam het adoptianisme van de Spaanse bisschop Felix van Urgel aan de orde. Deze kwestie had

opnieuw te maken met de positie van Christus in de drie-eenheid. In 794 werd Theodulfus met Leidradus, bisschop van Lyon, op missie gestuurd naar Septimanië om het adoptionisme van de Spaanse bisschop Felix van Urgel te bestrijden. In 798 bezocht Theodulfus Zuid-Frankrijk om misstanden onder de rechterlijke macht aldaar recht te zetten.

In 800 brachten Karel de Grote en Alcuinus een bezoek aan Theodulfus in zijn woonplaats Orléans. Later in het jaar vertrok Theodulfus naar Rome. Hij schijnt daar de positie van paus Leo III, die onder zware druk stond, gesteund te hebben. Aan het eind van dat jaar, op eerste kerstdag, werd Karel door de paus in de St-Pieter gekroond tot keizer. Theodulfus' inspanningen werden bij die gelegenheid bekroond met het pallium, een zeer hoge pauselijke onderscheiding. Na de dood van Alcuinus in 804 is Theodulfus de meest toonaangevende geleerde in het Karolingische rijk. Rond 809 schrijft hij *De processione Spiritus Sancti*, waarin hij het zingen van het *filioque* in het Credo verdedigt. Paus Leo III weigerde echter, vermoedelijk om de oosterse christenen niet voor het hoofd te stoten, het *filioque* te laten zingen in het Credo. In de twee eeuwen daarna werd er geen Credo gezongen in de Romeinse liturgie, tot de Duitse keizer Hendrik II de paus daartoe in 1014 dwong. Ook deze kwestie hangt samen met de positie van Christus ten opzichte van de vader; en met een verschil in zienswijze tussen de oosterse en westerse christenen. Er is ook nog een traktaat over de doop uit 812 van Theodulfus bewaard gebleven (*De ordine baptismi*). Daarin formuleert Theodulfus ook wat Karel de Grote voor ogen heeft: de koning is verantwoordelijk voor het volk Gods, en iedereen in het Rijk, de wereldlijke en geestelijke elite voorop, moet streven naar een transpa-

rant geordend politiek systeem tot heil van het volk. Dat is overeenkomstig wat de Visigothische koning Recared tijdens het concilie van Toledo in 633 uitsprak: één geloof en één rijk. Ook hier is de Visigothische invloed zichtbaar.

Bisschop en abt

In 798 werd Theodulfus door Karel de Grote tot bisschop van Orléans en abt van de kloosters Fleury-St.Benoît, St.Aignan d'Orléans, St.Mesmin de Micy en St.Liphard de Meung sur Loire benoemd. Theodulfus herstelde de abdij St.Mesmin met hulp van monniken die Benedictus, abt van het klooster in Aniane vlak boven Montpellier, hem op zijn verzoek stuurde. Benedictus van Aniane (745-821), evenals Theodulfus van Visigothische afkomst, was één van de drijvende krachten achter de Karolingische kloosterhervormingen. Hij dwong de kloosters de restanten van hun Ierse observantie op te geven en een strenge variant van de regel van Benedictus van Nursia te volgen. Dat zal in St.Mesmin ook gebeurd zijn. Theodulfus heeft daar zijn bijbels laten schrijven in de latijnse vulgaat-vertaling, met tekstkritische kanttekeningen. Alleen al vanwege deze tekstkritiek wordt zijn editie hoger geschat dan die van Alcuinus. De fraaiste exemplaren zijn bewaard in de schatkamer van de kathedraal van le Puy en in de Bibliothèque Nationale in Parijs (Cod.lat. 9380). In deze bijbels ontbreken bijbelse illustraties: een uiting van zijn iconoclasme.

Orléans was een verwaarloosd diocees dat het jaren zonder daadkrachtige leiding had moeten stellen tot Theodulfus daar werd benoemd. Hij hervormde zijn diocees naar de voorschriften van de Capitularia van Karel de Grote. Zijn model kreeg klaarblijkelijk navolging: het eerste van de diocesane reglementen is ons in een zeer groot aantal handschriften

overgeleverd. Rond het jaar 1000 werd het zelfs in het (oud-)Engels vertaald.

Priesters moesten zich wijden aan studie en gebed, ze moesten leven in celibaat en soberheid, zo lezen we. Theodulfus houdt een pleidooi voor goed onderwijs onder verwijzing naar Daniel 12:3 “De verlichten zullen stralen als het fonkelende hemelgewelf, en degenen die velen tot gerechtigheid hebben gebracht als de sterren, voor eeuwig en altijd”. Hij bouwt daar net als Alcuinus in de abdij van Ferrières verder op de grondslag van de zeven *artes liberales*, gelegd door Cassiodorus (ca. 485-580), minister onder de Gothische koning Theodorik de Grote.

In Orléans bouwde Theodulfus een gasthuis. Boven de deur stond: het huis dat u hier ziet, hoe bescheiden ook, is ruim voldoende voor de levensbehoeften: de hongerige arme kan er eten, wie dorstig is er drinken, de reiziger vindt er een bed, de zieke een medicijn, de ongelukkige vreugde. Kom binnen in dit huis en vergeet Theodulfus niet die het heeft laten bouwen.

In Germigny-des-Prés, een kilometer of twintig buiten Orléans liet Theodulfus een kapel bouwen. Bouwheer was Odo, een Armeense architect. Het bouwplan van de kerk lijkt op dat van Ravenna en van Aken, maar het heeft Visigothische booggewelven, zoals we die ook zien in de Alcazar, de moskee van Cordoba, en hij liet die verfraaien met een bloemen-decor in stucwerk en mozaïeken. Het (vermoedelijk slecht gerestaureerde) mozaïek boven het altaar is bewaard gebleven: geen afbeelding van Christus koning, maar de ark van het verbond met de cherubs erboven. Dat brengt de opvattingen van Theodulfus tot uitdrukking. De afbeelding is toegestaan omdat het in het OT was toegestaan om de cherubs op de ark af te beelden, en ze verbeelden de tweedeling tussen de synagoge, het Oude

Testament, en de Kerk, het Nieuwe Testament.

Een bezoek aan de kapel van Theodulfus in St.Germigny-des-Prés is een bezoek waard. Als je daar eenmaal bent ben je bovendien vlak bij de abdij Fleury-St.Benoît, waar volgens de overlevering Benedictus van Nursia en zijn zuster Scholastica begraven liggen.

Dichter

Godman, die in een bloemlezing van Karolingische Latijnse poëzie een aantal van zijn gedichten heeft vertaald, beschouwt hem als de grootste dichter uit zijn tijd. Theodulfus' gedichten zijn echter niet origineel in de beelden die ze oproepen, en het taalgebruik is niet vernieuwend. Hij hergebruikt en herformuleert oude, klassieke en bijbelse teksten, *nova antiquitas et antiqua novitas*, oude wijn in nieuwe zakken, zoals het Gregoriaans steeds dezelfde formules schikt en herschikt in steeds weer andere patronen. In het langste gedicht, *Versus contra iudices*, verzen tegen de rechters, schetst hij een beeld van de laksheid van rechters. Hoe belezen hij was beschrijft hij zelf in één van zijn gedichten: zelfs Ovidius had hij gelezen en dat was in die tijd uitzonderlijk. De omgangsvormen aan het hof, die hij uit eigen ervaring kende, de familie van Karel en zijn geleerden tekent hij in *Carmen ad Carolum Regem*, lied voor koning Karel.

Hij was scherp, humoristisch. Zo bespoot hij in één van zijn gedichten de Ier Cadac-Andreas om diens Ierse uitspraak: de letter 'c' was de letter van de verlossing, die voorkwam dat de *Scottus*, Ier een *sottus*, idioot, werd. Hij dichtte graf-schriften voor koningin Fastrada en voor paus Hadrianus I. De meeste gedichten hebben een bijbels theologische strekking. In de *praefatio bibliotheca* volgt Theodulfus de drievoudige bijbeluitleg

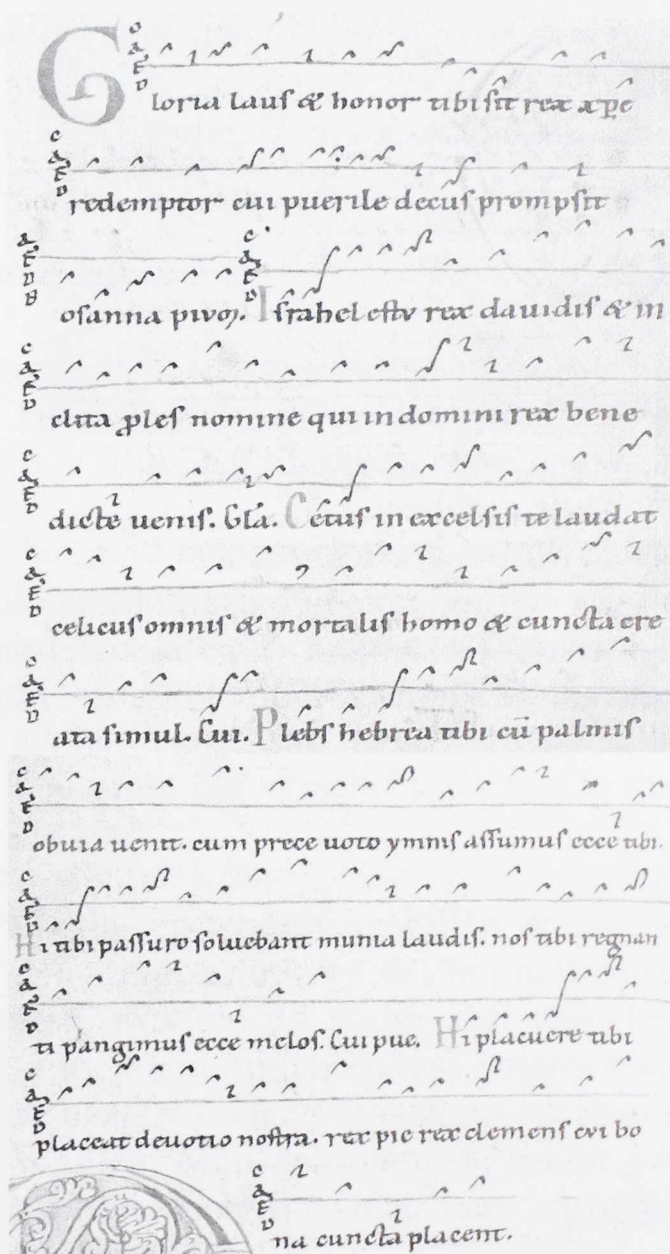
van Isidorus: de letterlijke betekenis, de geestelijke zin van het Woord en de betekenis van het Woord voor het dagelijkse leven. In de gedichten uit zijn laatste levensfase beklagt hij zich tegenover zijn vriend Modoinus over de positie waarin hij beland is, want hij sterft in ballingschap.

Laatste jaren

Karel de Grote stierf in 814. Theodulfus ontving nog datzelfde jaar de nieuwe keizer, Lodewijk de Vrome in de kathedraal van het heilige kruis in Orléans, en schreef bij die gelegenheid een lofdicht op de keizer. Nog in 816 kreeg Theodulfus de opdracht paus Stephan IV bij zijn bezoek aan Reims te begroeten. Het jaar daarop werd hij echter beschuldigd van deelname aan de opstand van Bernhard, de kleinzoon van Karel de Grote, tegen de nieuwe keizer, zijn oom Lodewijk de Vrome. Bernhard werd gevangen genomen en overleefde het uitsteken van zijn ogen niet. Mogelijk heeft een locale controverse tussen Theodulfus en de Matfrid, de graaf van Orléans, die in hoog aanzien stond bij Lodewijk, een rol gespeeld. Omdat Theodulfus weigerde toe te geven dat hij partij had gekozen voor Bernhard, werd hij in 818 naar een klooster in Angers verbannen. Bovendien werd de *damnatio memoriae* over hem uitgesproken: het was verboden hem te herinneren, dat betekende ook dat hij niet meer geciteerd en zijn geschriften niet meer gelezen mochten worden. Ook dat heeft er misschien toe bijgedragen dat zijn werk niet zo bekend is gebleven als dat van Alcuinus.

Gloria, laus schreef hij tijdens die ballingschap. Jacobus de Voragine vertelt in de *Legenda aurea*, in het hoofdstuk over paus Pelagius, "...waarin vele andere historiën van onder anderen Mahomet aan de orde komen", dat Theodulfus op

Palmpasen keizer Lodewijk in processie zag langskomen en vanuit zijn gevangenis het *Gloria, laus* begon te zingen. Lodewijk was zo aangedaan door het gezang dat hij informeerde naar de zanger. Geroerd door de schoonheid van het lied en door medelijden bewogen zou hij Theodulfus hersteld hebben in zijn waarigheden. Maar dat is vrome legende. Theodulfus is in 821 in ballingschap overleden, kort voordat een algemene amnestie werd afgekondigd voor de deelnemers aan de opstand van Bernhard.

De hymne *Gloria, laus* in het handschrift Klosterneuburg (Graz, ms. 807)

Besluit

Theodulfus was dichter, diplomaat en als bisschop organisator van het Karolingische ideaal van geleerdheid en onderwijs. Hij bracht de Romeins-Visigothische

cultuur in het gezichtsveld van het Franse rijk en heeft zo aan de wieg gestaan van de nieuwe politieke integratie van het christelijke West-Europa.

LITERATUUR

Ardon. *Vie de Benoît d'Aniane*. (intr. et notes de P.Bonneru, trad. de F.Baumes et A.de Vogue. Vie monastique no 39) 2001 Abbaye de Bellefontaine. 49122 Bégrolles en Mauges (France). ISBN 2-85589-089-6.

Dahlhaus-Berg, Elisabeth. *Nova antiquitas et antiqua novitas*; typologische Exegese und Isidorianisches Geschichtsbild bei Theodulf von Orléans. Bühlau Verlag Köln/Wien 1975.

Diocées Orléans: <http://www.newadvent.org/cathen/11318b.htm>

Einhard. *Het leven van Karel de Grote*. (vertaling Patrick de Rynck). Amsterdam Athenaeum-Polak & van Gennep. 1999.

Freeman, Ann. *Carolingian Orthodoxy and the Fate of the Libri Carolini*, in: *Viator* 16, 1985, 65-108.

Godman, Peter. *Poetry of the Carolingian Renaissance*. 1985 Gerald Duckword & co. London.

Kränzle, Andreas. *Biographisch-Bibliographischen Kirchenlexikon* Bd. XI BBKL Herzberg 1996 ISBN 978-3-88309-064-1 1003-1008. zie:

http://www.bautz.de/bbkl/t/theodulf_v_o.shtml, Verlag Traugott Bautz, www.bautz.de/bbkl.

Legenda aurea, geciteerd naar:

<http://www.fordham.edu/halsall/basis/goldenlegend/index.htm>

McKitterick, Rosamund. *Karl der Grosse*. 2008 Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt. St Germigny-des-Prés, zie: <http://jfbradu.free.fr/>

Dr. G.Th.van der Werf is dirigent van de schola cantorum Haren en was tot 1 juli 2011 huisarts in de stad Groningen.

“Sietse ongheschelt met stucken jn water enen mijsererij mey deus lanck”: een zin uit een 16e eeuw recept¹ om kweeperen in te maken. (Je moet stukken kweeper zolang als een ‘mijsererij mey deus’ duurt, koken in water). Dit was een mooi onderwerp voor ons profielwerkstuk.² Wij vermoedden dat men tijdens het koken een gregoriaanse psalm moest reciteren, die met *Miserere mei Deus* begint. De vraag die we stelden was: ‘Is het mogelijk om het tempo van psalmen uit de 16^e eeuw te bepalen aan de hand van de kooktijd van recepten?’

Om deze vraag te beantwoorden onderzochten we welke psalm werd bedoeld, of er verschil was tussen het reciteren van de psalm in de liturgie en in de keuken en hoe nauwkeurig men was bij het reciteren. Ook maakten we het perenrecept in het echt klaar.

Het onderzoek naar de versie van de psalm was vrij eenvoudig. Er zijn drie psalmen die beginnen met *Miserere mei Deus*: psalm 50, 55 en 56 (Vulgaattelling). Psalm 55 en 56 waren minder bekend dan psalm 50. Het is logisch dat in een kookboek een algemeen bekende psalm staat, dus lag het voor de hand dat psalm 50 werd bedoeld.

Het antwoord op de vraag of er verschil was tussen het reciteren in de liturgie en in de keuken was moeilijker. Er waren in de 16^e eeuw geen regels voor het reciteren van gregoriaans. De tempi konden dus verschillen. In elke gemeenschap werd een psalm weer anders gezongen.³

Figuur 1: Aan het reciteren.

Als je in een groep zingt, zing je meestal langzamer dan in je eentje. Het enige wat we konden concluderen was, dat men de psalm in de keuken waarschijnlijk iets sneller zong dan in de liturgie. Echter, hoe groot dat verschil is, is niet te onderzoeken.

Omdat er tempoverschillen waren, konden we concluderen dat het niet een vereiste was om de psalm zeer nauwkeurig te reciteren bij het koken. Iedereen kookte naar zijn eigen smaak en smaken verschillen. Men gebruikte de psalm vooral als een richtlijn, niet een vastgepinde tijdseenheid.

De hypothese voor onze experimenten was dat het *Miserere* ongeveer vijf minuten duurt. Tijdens de experimenten kwam deze tijd er inderdaad uit.⁴ We kwamen

uit op verschillende tijden rond de vijf minuten, maar er was geen verschil in smaak. Dit wijst er weer op dat grote nauwkeurigheid niet nodig was.

De conclusie van dit gehele onderzoek is, dat het lastig is om het tempo van een gregoriaanse psalm eenduidig vast te stellen aan de hand van de kooktijd van recepten. De recepten zijn niet te vergelijken met recepten van nu. Ze bevatten geen exacte beschrijving van wat er moet gebeuren voor het uitvoeren van het recept. Daarbinnen past het dat de tijdsaanduiding ook niet meer dan een richtlijn was voor de kok.

Dit onderzoek was vonden wij erg leuk om te doen. Het was interessant en we hadden er nog niet over gehoord.

NOTEN

¹ C. Muusers, MS KANTL Gent 15 Deel 1 recepten 51-92

<http://www.coquinaria.nl/kooktekst/KAGent15.1.2.htm> (recept 82), (27-11-2010)

² Een profielwerkstuk is een uitgebreid werkstuk dat leerlingen van de laatste klas uit de bovenbouw van vmbo, havo en vwo. Zij maken een werkstuk over een vraag uit een bepaald vakgebied, waarbij onder andere onderzoeksvaardigheden worden getoetst. Dit profielwerkstuk is gemaakt voor de vakken Latijnen Geschiedenis aan het Willem Lodewijk Gymnasium te Groningen.

³ Bron: interviews met Ivo Cleiren, Arnoud Heerings en Frans Keverkamp.

⁴ Volgens contactpersoon Christianne Muusers moesten de peren geblancheerd worden. Bij dit recept zou dat ongeveer vijf minuten duren. Dit komt overeen met de resultaten van de experimenten.

Figuur 2: Resultaat van het kweeperen-experiment.

We konden meerdere kennisgebieden combineren: Latijn, geschiedenis, kookkunst en zingen. Het aardige van dit werkstuk was, dat we naast literatuuronderzoek veel zelf konden doen en deskundigen interviewen. Het hele onderzoek is voor ons een zeer leerzame ervaring geweest.

Dit artikel is een reactie op de vorige aflevering van dit tijdschrift.

Gerrit van Osch, redactielid van dit tijdschrift, vroeg mij om een reactie op het themanummer 'Hoe krijgen we het gregoriaans terug in de kerk?' (jrg. 36 (2011) no. 1/2). Ik aarzelde of ik op de vraag wat het themanummer bij mij 'deed' zou ingaan. In het nummer kwamen immers auteurs aan het woord die zonder meer deskundiger zijn dan ik. Zo'n reactie maakt al gauw de indruk van een recensie van het nummer en dat is geenszins mijn bedoeling. Nog een andere reden van mijn aarzeling was de op het eerste oog nogal strijdvaardige, enigszins dwingende titel van het nummer: het gregoriaans is ten onrechte in de verkeerde hoek terecht gekomen en het moet weer terugkeren in de kerk. Maar bij nader inzien is er toch een opener vraagstelling: het gaat om de liturgie in de brede zin van het woord en het kan ook het gregoriaans in concertvorm betreffen.¹ Een derde reden was dat het gaat om een complex spanningsveld dat fundamentele vragen oproept: het gregoriaans dat eeuwenlang de zang was van de katholieke liturgie is door de invoering van de volkstaalliturgie in een zware crisis terecht gekomen. Het was een groot erfgoed, algemeen cultureel én kerkelijk en daar mag je niet slordig mee omspringen. Toch besloot ik uiteindelijk een poging tot reactie te wagen. En ik wil dit

doen als liturgist, en zeker niet uitputtend. Het gaat om enkele reflecties die misschien een bijdrage kunnen zijn aan de discussie.

Idealisering van het verleden

Laat ik beginnen met het complexe probleem dat door de volkstaalliturgie een kostbare liturgische cultuurschat in moeilijkheden kwam en verloren dreigde te gaan. Hoe kostbaar was die cultuurschat? Anton Vernooij schetst de veelvormigheid ervan en de wisselende context.² Vraag is of het gregoriaans altijd wel zo werd gewaardeerd. Is het de laatste eeuwen ook niet vaak overwoekerd geweest door de meerstemmige muziek van het ordinarium en was het op bepaalde ogenblikken niet volledig daaraan ondergeschikt? Werd de eucharistieviering dan niet ooit meer een muziekuitsvoering met pontificale assistentie? En was de uitvoering van het gregoriaans soms niet erg armetierig? Ik heb goede herinneringen aan de professionele uitvoering ervan binnen de muren van het klein en groot seminarie in de jaren veertig en vijftig. Maar toen ik in de Veghelse parochie van het H. Hart ging werken bleek ondanks alle inspanningen van een zeer liturgische pastoor de uitvoering ervan vaak erg onder de maat. En toen ik daarna in Rome studeerde eind jaren vijftig en begin

jaren zestig merkten wij vaak op dat de Romeinen erg weinig feeling hadden voor gregoriaans; zij ‘zaagden’ het als het ware en produceerden het in telkens weer aanzwellende golven van geluid, tot en met in de Sint Pieter. De meerstemmige muziek kwam er vaak veel beter af. En daarna, tijdens mijn studietijd in Parijs, moest ik eveneens zoeken naar parochies waar het behoorlijk werd uitgevoerd. Daarbij kwam dat juist de rijke teksten van het proprium niet door het volk werden meegezongen.³ Wel moet ik zeggen dat men in de 20^e eeuw onder invloed van de Liturgische Beweging in menige parochie erin slaagde het volk actief te laten deelnemen aan het zingen van het ordinarium.

‘Eigentijds’ gregoriaans

Martin Hoondert merkt op dat het gregoriaans zich in sommige geloofsgemeenschappen ondanks het accent op de Nederlandstalige liturgie een vaste plaats heeft veroverd en dat het mede onder invloed van de Oude Muziek Beweging wordt gewaardeerd en gekoesterd.⁴ Vanaf Vaticanum II ijverde de Vereniging voor Latijnse Liturgie voor vieringen in het Latijn, vanzelfsprekend inclusief alle liturgische vernieuwingen van Vaticanum II, ook wat het gregoriaans aangaat zoals deze in het themanummer gedetailleerd door Richard Bot worden geschetst.⁵ Sommigen hechten aan deze Latijnse vieringen en zouden ze verder willen uitbreiden. Maar tegelijk vraagt Fons Kurris zich af of de voorliefde voor het gregoriaans en de correcte uitvoering ervan op dit moment niet vaak voorbehouden is aan een intellectuele elite.⁶ Bovendien is een recente complicerende factor dat voor de eenvoudige gelovigen de nieuwe mogelijkheid van het vieren van de pre-vaticaanse Tridentijnse liturgie erg verwarrend kan werken: zullen zij

de beide totaal verschillende vormen van Latijnse liturgie niet gemakkelijk aan elkaar gelijk stellen?

Opvallend is dat in Nederland en Vlaanderen juist de monialen en de monniken die in het verleden zowel in het officie als in de conventsmis het gregoriaans op stijlvolle wijze tot expressie brachten, na Vaticanum II overgingen tot liturgie in de volkstaal en op creatieve wijze kwamen tot een eigentijdse invulling ervan in de liturgie. Bewonderenswaardig is dat zij daarbij respectvol omgingen met het eeuwenoude erfgoed, en dan niet op slaafse, maar op creatieve wijze, zoals heel boeiend beschreven in het artikel van Bruno Wilderbeek.⁷ In plaats van een louter kopiëren van het gregoriaans kwamen zij tot een vertalen ervan dat recht

recht doet aan zijn typische eigenschappen waarbij de relatie woord – toon een belangrijke rol speelt. Eigenlijk is het een verdere voorzetting van de geschiedenis die door Anton Vernooij zo treffend wordt geschetst. Het oude gregoriaans in een nieuwe eigentijdse Nederlandstalige context. Dat is ook wat o.a. Bernard Huijbers, Joseph Gelineau en Maurice Pirenne probeerden ten aanzien van Nederlandse psalmen en gezangen. Een eveneens eigentijdse benadering is wat Anton Vernooij schetst als het hedendaagse benadrukken van de sound van het gregoriaans als authentieke liturgische taal waarbij de nadruk niet ligt op de (voor velen niet verstaanbare) Latijnse tekst, maar op de pure melodie, de musica. Het Latijn wordt een component van de melodie en het gregoriaans mét zijn Latijnse tekst fungeert dan in de liturgie als een van de ‘talen’ en wel de taal die de sfeer oproept van de rijke liturgische katholieke traditie en van de wereldkerk. Wel is het zo dat dit eigenlijk in tegenspraak is met het eigen Anliegen van het oorspronkelijke en herontdekte gregoriaans: de nauwe relatie en de onscheidbare eenheid tussen woord en toon, tekst en melodie spelen hier geen enkele rol meer. Die eigen klankkleur van het gregoriaans speelt volgens mij met name een rol in uitvaartmissen vanaf het *Requiem aeternam* tot en met het *In Paradisum*. Daar krijgt de uitvaart ondanks het handhaven van het Latijn ook voor velen die het Latijn niet verstaan de inkleuring van de vertrouwdheid van het katholieke geloof in de eeuwige rust, de uiteindelijke verrijzenis en het binnengaan in de nieuwe toekomstige wereld. Toch valt mij dan vaak op dat men juist dan – als zovelen de vertrouwde gregoriaanse gezangen kunnen meezingen – vaak geen enkele moeite doet de actieve deelname te bevorderen. Integendeel, het blijft vaak

beperkt tot een magere uitvoering door een ad hoc gevormde uitvaartkoor.

In het algemeen geldt naar mijn inzicht dat gelovigen toch de voorkeur hebben voor liturgie in de volkstaal. Vraag is ook of die voorkeur niet meer beantwoordt aan de geest van Vaticanum II dat streefde naar een liturgie die voor allen toegankelijk is. Deelname aan de gregoriaanse ordinariümgezangen in een Latijnse of Nederlandstalige eucharistieviering is beslist mogelijk. Daarbij wordt de inhoud van Kyrie, Gloria, Credo enzovoort doorgaans door een bredere groep van gelovigen globaal verstaan. Maar de rijke inhoud van het ‘proprium’ ontgaat al degenen die het Latijn niet machtig zijn. Zij kunnen deze gezangen slechts in hun ‘boekje’ meelezen zoals zij vroeger het missaal als hulpmiddel hadden om de liturgie te kunnen ‘volgen’. Ik betrap ook mijzelf er steeds weer op dat ik teleurgesteld ben als ik in een vreemde kerk binnenkom en het koor bijvoorbeeld op grote feestdagen in een Nederlandstalige liturgie als vanouds het gregoriaanse proprium zingt. Natuurlijk, ook dan kun je spreken van deelname. Het actief luisteren en de authentieke betrokkenheid kan een waarachtige deelname zijn. Toch blijft het jammer dat dan voor de doorsnee gelovige de inhoud niet aan bod komt. In dit verband lijken mij de opmerkingen van bisschop Bluysen bijzonder relevant: ‘De bedoeling was dat beide, volkstaal en gregoriaans, naast elkaar konden blijven bestaan. Je kiest voor een viering met gregoriaanse muziek (en dat moet dan misschien wel altijd Latijn zijn om het goed te doen) of je kiest voor een dienst in de volkstaal... Nee, die combinatie of integratie van gregoriaans en volkstaal gaat niet lukken. En dat hoeft geen ramp te zijn, het gregoriaans kan op zichzelf blijven staan’.⁸

Gregoriaanse gezangen in een Nederlandstalige liturgie beantwoorden eigenlijk ook niet aan de oorspronkelijke geest van het gregoriaans dat de tekst als zodanig volledig tot zijn recht wil laten komen. En daarbij gaat het mij dan niet om de intellectuele en rationele geloofsexpressie, maar die van het primaire geloof dat op poëtische en intuïtieve wijze in zang én muziek tot uitdrukking komt. Het geloof voltrekt zich nu eenmaal door het tot uitdrukking te brengen. En in de liturgie in de volkstaal gebeurt dit op heel primaire en onvervangbare wijze, indringender dan in het dogma of de reflexieve theologie.⁹ Die primaire voltrekking heeft ongetwijfeld plaats wanneer het gregoriaans louter als musica functioneert, maar zij is integraler wanneer woord en muziek met elkaar in relatie staan of het woord als woord ook in zijn verstaanbaarheid recht wordt gedaan.

Het gregoriaans kan van tijd tot tijd ook in de zin van musische eigen taal functioneren in niet eucharistische vieringen. Daarbij kan men er zich rekenschap van geven dat ook jongeren soms het gregoriaans waarderen als vreemde, sacrale muziek die verstillend op hen inwerkt zoals dat ook het geval is met de gezangen van Taizé.

In zijn proefschrift gaat Martin Hoondert uitvoerig in op de ontdekking van het gregoriaans in een nieuwe algemeen religieuze en profane context.¹⁰ De klank van het gregoriaans speelt een eigen rol bij het zoeken naar spirituele vormen buiten de kerken. Gregoriaans klinkt als verstillende, meditatieve muziek, zowel in een liturgisch concertante context als in de rituele context van festivals van oude muziek en de min of meer individuele rituele context van het beluisteren van het gregoriaans op allerlei geluidsdragers en

bijvoorbeeld op Classic FM. Onlangs wees Joep de Hart erop dat zich ten aanzien van de buitenkerkelijke spiritualiteit een merkwaardig verschijnsel voordoet. In die nieuwe spiritualiteit heeft men ook veel ontdekt wat men niet alleen in het verre oosten kan vinden, maar ook in de traditionele kerken.¹¹ De nieuwe spiritualiteit die begon als een elitaire subcultuur en die zich afzette tegen de gevestigde instituten, is nu aan het institutionaliseren en in allerlei lagen van de samenleving binnengedrongen. Daarmee blijken de schotten tussen oude religie en de nieuwe spiritualiteit poreuzer dan wij lange tijd dachten. Joep de Hart zal er in zijn inaugurale rede als bijzonder hoogleraar vanwege de Stichting Kerk en Wereld aan de Protestantse Theologische Universiteit nader op ingaan.

Hoe krijgen wij het gregoriaans terug in de kerk?

In deze titel beluister ik een zekere rechtlijnigheid en behoefte aan terugkeer naar het verleden. Een zeker moeten. Dit is zeker het geval wanneer het Latijn en het gregoriaans worden verheven tot bijna exclusieve sacrale vorm van liturgische muziek en de gangbare muzikale genres al te gemakkelijk worden beschouwd als een inbreuk op het sacrale karakter van de liturgie. Het heilige kan echter in de verschillende culturen op allerlei wijzen vorm krijgen, verheven, maar ook zeer nabij.¹² Gelukkig hebben de auteurs van het themanummer de vraag naar de terugkeer van het gregoriaans in een breder perspectief benaderd en is bij hen sprake van een open benadering en een belichting vanuit meerdere invalshoeken. Binnen het pluriforme aanbod is er een plaats voor het gregoriaans, in zijn eigen klassieke vormen. Maar er zijn ook tal van andere vormen van 'continuïteit', zoals het Abdijboek aantoonde. En de beweging

van Universa Laus heeft op heel eigen en creatieve wijze bijgedragen aan een leefbare hedendaagse liturgie zoals Gerard Kock beschrijft.¹³ Bovendien is er dan de gesignaleerde mogelijke wisselwerking tussen oude en nieuwe spiritualiteit.

Is een echt pluriform aanbod mogelijk? Een aanbod voor jong en oud, niet alleen voor degenen die vanouds 'binnen' zijn, maar ook voor de serieus zoekenden én de randkerkelijken die slechts in de kerk geïnteresseerd op de belangrijke momenten van hun leven, bij de *rites de passage*. Zijn de kerken niet teveel gericht op een strenge orthodoxie? Daarbij denk ik ook aan de starre censoren van de liturgie die hedendaagse poëtische taal van nieuwe gezangen helaas vaak niet verstaan. Allereerst is men in Nederland en Vlaanderen bezig de vele parochies te reorganiseren tot nieuwe grote parochies. Daarbij ligt steeds de nadruk op priesterlijke liturgie en met name de eucharistieviering. Maar pluriform aanbod behelst meer: niet alleen het vormgeven aan meerdere mogelijkheden van eucharistieviering, inclusief die met gregoriaanse zang, maar ook aan bredere vormen van liturgie en nieuwe muzikale vormen waarbinnen het gregoriaans evengoed een al dan niet bescheiden rol kan spelen.¹⁴ Ook buiten de strikte parochiegrenzen doen zich ontwikkelingen voor waarin de traditie van het gregoriaans wordt

doorgegeven, en wel in een nieuwe context. Die ontwikkelingen zijn relevant en kunnen geïntegreerd worden. Heeft men voldoende talent en menskracht voor zo'n open en pluriform aanbod? Zijn alle vormen overal mogelijk of moet men die ook bij grotere parochies in onderling overleg organiseren en verdelen? Ligt nu niet te exclusief de nadruk op de priester als onmisbaar voor de liturgie? Kunnen de pastorale werkers en vrijwilligers hierin niet eveneens een eigen rol vervullen? En, last but not least, ook de kloosters met hun creatieve 'gregoriaanse' liturgie kunnen een bron van inspiratie zijn.

Daags voor de sluiting van het concilie, op 7 december 1965, werd het meest indringende en langste document van het concilie aanvaard: de Pastorale Constitutie over de kerk in de wereld van vandaag *Gaudium et spes*. Volgens sommigen ademt dit document teveel de optimistische sfeer van de jaren zestig en is het daarom minder relevant. Maar juist de open optiek van dit document naar de wereld en de cultuur is een wezenlijk inzicht van het concilie en de andere documenten zal men mede in dit perspectief moeten interpreteren, ook de Constitutie over de Liturgie. Binnen die open blik is er in een pluriform aanbod van liturgie op een nieuwe en vernieuwende wijze ook een plaats voor het gregoriaans.

NOTEN

¹ Redactie, Hoe krijgen we het gregoriaans terug in de kerk, in *Tijdschrift voor gregoriaans* 36 (2011) no. 1/2, 1. In de volgende noten afgekort als Tvg.

² A. Vernooij, Het gregoriaans, fluctuerend op de golven van veranderende liturgische tijden, in *Tvg* 36 (2011) no. 1/2, 13-20.

- ³ Zie in verband met het fluctuerend gebruik van de termen *ordinarium* en *proprium*: R. Bot, *Zingt allen mee. 65 jaar Liturgische en Kerkmuzikale Beweging in Nederland*, Utrecht/Kampen 2003, 66-68 en 1344-1346.
- ⁴ M. Hoondert, *Om de parochie. Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie. Gregoriaans, Taizé, Jongerenkoren*, Heeswijk 2006, 349-350.
- ⁵ R. Bot, *Ad fontes*, in *Tvg* 36 (2011) no. 1/2, 2-12.
- ⁶ A. Koopmans, Interview met Alfons Kurris, in *Tvg* 36 (2011) no. 1/2, 25.
- ⁷ G. van Osch, Interview met br. Bruno Wilderbeek, trappist, in *Tvg* 36 (2011) no. 1/2, 27-31.
- ⁸ G. van Osch, Gesprek met Mgr. J. Bluysen, in *Tvg* 36 (2011) no. 1/2, 22.
- ⁹ Zie o.a. G. Lukken, In de liturgie voltrekt zich het geloof op onvervangbare wijze, in *Concilium* 9 (1973) no. 2, 7-20.
- ¹⁰ M. Hoondert, o.c.
- ¹¹ J. de Hart, Nieuwe spirituelen socialer dan gedacht, in *VolZin* 10 (2011) no. 13 (24 juni), 6-9.
- ¹² Vergelijk in dit verband G. Lukken, Betekenislagen van het kerkgebouw: een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24 (2008) 119-138 en Idem, Wat ons allen 'heilig' is. De sacrale kracht van koorzang, in H. Adema & M. Hoondert (red.), *Zingen voor het leven. Over de bindende kracht van muziek in de interculturele en multireligieuze samenleving*, Heeswijk 2008, 8-14.
- ¹³ G. van Osch, Interview met Gerard Kock, in *Tvg* 36 (2011) no. 1/2, 32-38.
- ¹⁴ Zie in dit verband het boeiende proefschrift van Stefan Belderbos, *Van kunstwerk tot religieus ritueel: een onderzoek naar de integratie van performancekunst in de liturgie*, Leiden 2010. Te vinden op Internet onder openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/16195 en de korte filmpjes, te vinden onder Stefan Belderbos You Tube. Zie ook het project *Allezielen alom. Kunst tot herdenken*, van Ida van der Lee (Zoetermeer 2008). Ook in deze 'performance' rituelen geïnspireerd door hedendaagse performance kunstenaars als Joseph Beuys, Hermann Nitsch en Marina Abramović kan het gregoriaans een nieuwe rol spelen.

Gerard Lukken is emeritus hoogleraar liturgie en sacramententheologie van de Theologische Faculteit (nu Faculteit Geestwetenschappen, departement Cultuurwetenschappen) te Tilburg en was directeur van het Liturgisch Instituut aan dezelfde faculteit.

Het toeval wilde dat het proprium van deze zondag oefenstof was op een workshop-ochtend van de Academie ACG o.l.v. dr. A. Kurris op 2 mei jongstleden. Het lijkt me aardig om zijn inbreng te integreren met die van die andere top-gregorianist uit het Limburgse, Dom Boer. Dan zie je dat er in die ruim halve eeuw op dit vlak veel is gebeurd, maar veel ook hetzelfde is gebeven.

Lezingen, gebeden

Hoe ga je om met je uitverkiezing? Dat is kort door de bocht de essentie van de lezingen over Gods wijngaard. En voor gregorianisten komen dan de klanken naar boven van responsorium *Vinea mea electa* op Goede Vrijdag, een wrang klaaglied van de gekruisigde Christus, én van het oeroude Paaskantiek *Vinea facta* over Gods eigen stukje liefdesgrond. We lezen eerst hoe Jesaja heel Gods liefdevolle aandacht legt in dat stuk grond, maar ook diens radicale toorn als die grond Hem teleurstelt. In de parabel van Jezus is het niet de grond die teleurstelt, maar de pachtboeren, die uiteindelijk zelfs de zoon van de eigenaar doden. In de tweede lezing hoeven wij, zegt Paulus, God niet teleur te stellen, mits we onze aandacht gericht houden *op alwat waar, edel, rechtvaardig, rein, beminnelijk en aantrekkelijk is*, als we dus maar gewoon de goede grond/beheerder blijven van die geliefde wijngaard. De gebeden (en gezangen) gaan eveneens uit van die bodem die Gods liefde in ons

vormt en die we met Zijn hulp graag in zijn waarde willen laten.

De gezangen

Noot vooraf: we volgen vanaf nu het *Graduale Novum*. Kurris noemt deze uitgave een goede poging om dichter naar de grondtekst te gaan. Jammer dat de kwadraatnotatie in een wel zeer voorzichtige, conservatieve vorm is gehandhaafd. Je moet dus, aldus Kurris, het artistieke halen uit de clash tussen de kwadraatnotatie en de neumen. Zie ook de bespreking van dit *Graduale* door Marcel Zijlstra, elders in dit nummer.

De **Introitus** *In voluntate tua* hoort in de familie van de vierde *modus* thuis, en is, volgens Kurris (academiedag d.d. 2 mei j.l.) het meest gebruikt en dus ook het meest *gesleten*. Ze hebben alle een romaans karakter. De toonafstanden zijn slechts gering en ook de hele energie-huishouding is eenvoudig.

Kurris: de strofici vragen nog de meeste oefening: telkens naar achteren zingen, naar die halve toon *mi-fa*; zoals bij *sunt*: bereid spanning voor op wat volgt, *posita*, en zing die *salicus* op het eind alsof het een dompelaar is die bij loslaten omhoogfloept. Zo hou je de voordracht spannend. En bouw weer spanning op bij *non*, de *la* rakend en die vlot doorvoerend via *possit* naar *resistere* en daar even ruimte nemend bij *voluntati tuae*; zing *tuae* niet te vertragend, we zitten juist onder de grondtoon, we moeten dus nog

verder! En weer laden we spanning, met die *la* bij *enim fecisti*, die we weer lekker loslaten bij *omnia*. Dit afwisselen van spanning en ontspanning geeft die vurige aandrang aan dit gebed. Dezelfde tristrofa's die ons al hierheen bewogen, voeren ons verder naar achteren: *caelum, universa* en na een korte stop bij *continentur* tenslotte weer bij het woord *Dominus*. En dáár begint de onrust: *universorum tu es*: één brede finale bij U Heer van het universum.

En Kurris besluit: iemand die retorisch goed werkt, denkt in taal, zeker bij deze vrij lange tekst, met geringe ambitus, máár met grote aandrang. Dom Boer sluit er mooi op aan: “Er is slechts één definitieve cadens, en dat is *tu es*. Toch is er niets gehaasts in dezen Introitus, maar een stil voortpeinzen en doorbidden, waarbij ieder woord van den tekst tot een intens leven komt. Al mediterend ontbrandt het innerlijke vuur en de melodie sluit op een groots en toch stil *Dominus universorum tu es*”. Dom Boer was zijn tijd vooruit: de vele herstelde *mi*'s in het Graduale Novum bepleitte hij toen ook al: “Het herstel van de *mi* zou van dezen Introitus nog iets veel mooiers maken dan hij thans al is. Thans is hij vervlakt en een bepaalde kracht en tevens fijnheid is eraan ontnomen”.

Graduale *Domine Refugium* is al besproken bij Hebdomada XXIII, C-jaar, in TvG 2010-2, pag. 54-55 en ook nog zijdelings in TvG 2010-3, pag. 97-98.

Alleluia *In exitu* wordt door Dom Boer meteen herkend als “een Paas-alleluia, zoals de tekst duidelijk aangeeft. Het begin van psalm *In exitu* is voldoende, te meer daar het een Processie-gezing betreft. Iedere processie is een uittocht uit Egypte en een binnengaan in het beloofde land”. Prachtig beeld dat de monnik

oproept: zo begeleiden we zingend het Evangelie naar de ambo, met kaarslicht en wierook. En dezelfde monnik hoort in dit alleluia de echo van het echte Paas-alleluia: *Christus resurgens* (Gt 226, besproken in TvG 2010-1, pag. 14-15): ... “*ex mortuis iam non moritur, mors illi ultra* is gelijk aan *In exitu Israel ex Aegypto, domus Iacob*”. Je zou na *barbaro*, als tweede vers als het ware, dat Alleluia van de vijfde zondag van Pasen kunnen zingen, zozeer zijn beide verwant. Kurris rubriceert beide alleluia's in een aparte categorie van Einsiedeln-alleluia's (het manuscript is geschreven in de tweede helft van de 10de eeuw, zie TvG 1997-2, pag. 62).

Het feit dat de finales van de zinsdelen beurtelings op *mi* en *re* eindigen, laat Dom Boer vermoeden dat het gezang *In exitu* oud moet zijn, van Gallicaanse of oosterse oorsprong. Kurris plaatst de wieg van dit gezang ergens in de buurt van Modena en schat de leeftijd jonger in: “hier wordt geïmproviseerd, de tweede en achtste *modus* verglijden in elkaar, bij *ex* breekt de melodie uit de *ectoëchos*: dit is geen klassiek componeren meer” (academiedag 2-5-2011).

Dom Boer: “Het vers is triomfantelijk. De eerste zin maakt een groots crescendo naar *ex*. De twee gedeeltes van den tweeden zin beantwoorden zeer fraai in een lagere ligging, maar met dezelfde cadensen *mi* en *re*, aan de twee gedeeltes van den eersten zin. Men vermijde alle weekheid of melancholie op *barbaro* en zinge licht, sierlijk en vloeiend, evenals het *alleluia* zelf”.

Het **Offertorium** *Vir erat* vormt met enige andere offertoria de uitzondering op de regel dat het meestal psalmteksten zijn. Vandaag wordt het levensverhaal van Job verteld, enigszins vrij naar het gelijknamige boek. En, zegt Kurris, het is

ook een echte vertelling, met weinig opzienbarends. En als er al ergens een top moet zijn, dan bij *substantiam*.

Dom Boer noemt het een klaagzang, met halverwege, vanaf *Et data est ei potestas*, een tertsverhoging, met het klassieke aangrijpende effect. Maar ook hij wijst op het herhalen van intonatie- en finale-formules, als fraseringen van een lang verhaal. En hij voegt toe: “De laatste zin neemt den stijl van den eersten weer op. De herhaling van de accenten *carnem, quoque, ulcere*, en van de vaste cadensen voert hier het karakter van elegie of klaagzang ten top. Het gregoriaans bereikt de hoogst denkbare expressie in alle genres met de luttele middelen waarover het wenst te beschikken. ... Eenvoudig phraseren volgens de cadensen en aan ieder woord recht laten wedervaren door een volmaakte dictie”. En over dat laatste wist Kurris op die academiedag nou juist de meerwaarde te tonen van het articuleren volgens Einsiedeln en Laon.

En Dom Boer: “Een woord als *substantiam* is weer een les voor onze componisten als zij genietbaren gebedszang willen maken”.

Dom Boer leidt de **Communio** *In salutari tuo* in met een korte vormanalyse: “Drie zinnen met rijmende finale, waarvan de eerste een terts hoger ligt. Als men bovendien nog wil letten op de mediant-cadensen van de drie zinnen, ziet men hoe mooi en uitgerekend het spel van de cadensen weer is:

re – fa
la – re
fa – re

De *fa*-cadens van *speravi* is een volmaakte voorbereiding op het recitatief van *quando facies*, dat expressief op de dominant *la* begint”.

Kurris wijst tijdens zijn Academie-werkcollege op de details: zoals de liquescenten bij *in, verbum* (beide ‘stauend’) en *sunt* (‘verwijdend’); en zoals de pes bij *facies, me* en *iniqui* geleidelijk de dynamiek krijgt van de laatste, een pes quassus, met accent dus op de laatste noot (en dus ook al een beetje bij *me*); en zoals op het eind: “Hou het levendig, ga niet door in de verbreding bij *Deus*, zing *meus* vlot uit”. Kurris wijst er ook op dat in dit tetrachord-gezing (van *re* tot *sol*) de als facultatief aangeduide pauzestreepjes in *Graduale Novum* genegeerd dienen te worden (na *salutari tuo* en *persequentibus me*). Dom Boer zegt hetzelfde over die pauze, maar wijkt, geheel in lijn met de Mocquereau-leer van zijn tijd, af over dat *me*: “*Quando facies* energiek; het kwartstreepje na *me* verwaarlozen: men kan de eerste noot van den podatus iets meer geven”. En hij vervolgt: “*Iniqui persecuti* sterk en bijna heftig, met twee duidelijke woordaccenten. *Adiuva me Domine* eveneens goed accentueren: de soepele afdaling zorgt ervoor dat de verontwaardiging in gebed overgaat”. En levend met Gods wet en Gods beloften, in de geest dus van psalm 118 (119), zingen we communicerend met elkaar, in processie, op weg naar het *Ita Missa est*, de wereld in. Een uitverkiezing?

Gerrit van Osch is redacteur van dit tijdschrift.

De vorige aflevering was een speciaal nummer en stelde de vraag ter discussie “Hoe krijgen we het gregoriaans terug in de kerk?”. Voorshands zijn er drie reacties binnengekomen, van Ton Tromp en Ger van der Werf (van wiens hand in dit nummer ook een artikel over Theodulphus staat) en die we in deze rubriek hebben geplaatst, alsmede een tamelijk omvangrijke reactie van Gerard Lukken die we een aparte plaats hebben gegeven.

Ton Tromp: Hoe krijgen we het gregoriaans terug in de kerk? – een reactie

Bij het zien van de titel die het laatste themanummer van dit Tijdschrift droeg, moest mijn zwager even meewarig het hoofd schudden. Opgegroeid in de jaren '50 in Zeeuws –Vlaanderen, vervolgens op internaat in Brabant en naar de kweekschool kent hij het Rijke Roomsche leven van nabij. Hij zag in deze wanhopige vraag waarschijnlijk een achterhoedegevecht dat bij voorbaat al verloren was.

Ook zelf ben ik niet gelukkig met de vraag. Enkele redenen daarvoor zijn:

- De vooronderstellingen die eraan ten grondslag liggen,
- De onduidelijkheid over wie ‘we’ zijn,
- De inhoud van dit Tijdschrift de laatste 15 jaar .

De vraag is zó gesteld, dat het lijkt alsof ‘we’ het erover eens zijn dat het gregoriaans terug *moet* in de kerk (‘in je hok!’). Blijkbaar is deze muziek ontsnapt en dwaalt rond over de wereld waarin zij

niet thuis hoort. Bovendien is de vraag dubbelzinnig: gaat het erom *op welke manier* het gregoriaans terug moet in de kerk of *welk* gregoriaans erin terug moet? Dát het moet, staat niet ter discussie.

De redactie heeft veel moeite en energie gestoken in het themanummer. Dat blijkt uit de bonte verzameling artikelen die bijeen is gebracht. Wat mij daaraan opvalt, is de inhoudelijke degelijkheid die past bij dit tijdschrift. Doorwrochte artikelen van deskundigen die goed op de hoogte zijn van wat er de afgelopen decennia heeft gespeeld in de kerk, ook op muzikaal gebied. Sommigen hunner hebben levendig voor ogen hoe de geest uit de fles kwam halverwege de jaren '60 van de vorige eeuw en welke gevolgen dat had voor het gregoriaans. De toevoeging van het woordje ‘nog’ aan de mededeling dat er gregoriaans wordt gezongen suggereert dat dit eigenlijk niet meer zo hoort te zijn in de hedendaagse liturgie

(zo Kurris pag. 25 ‘in Limburg hebben we *nog* een aantal gregoriaanse schola’s’) en in feite elitair is geworden.

Interessant is de observatie dat alle auteurs, ondervraagden en interviewers uit de leeftijdscategorie 50 jaar en ouder komen. Met andere woorden: de jongeren van toen zijn aan het woord, maar de jongeren van nú ontbreken. Dat deze groep met enige goede wil best aan het zingen is te krijgen, zelfs als het om gregoriaans gaat, blijkt uit het korte verslag van Katrijn Kuypers in dit Tijdschrift (2010,4, pag. 121-2). Het is de moeite waard om dit soort experimenten verder uit te werken en de ervaringen mee te delen in dit Tijdschrift (vergelijk het experiment in Sneek, 2002). Wellicht is het mogelijk op deze manier jongeren te interesseren voor het gregoriaans en hen daarin verder te vormen. Via de muziek zijn ze misschien ook wel te interesseren voor de liturgische context.

De roep om ‘het gregoriaans terug in de kerk’ kan ook suggereren dat deze muziek momenteel niet meer te horen is in de liturgie. Volgens mij wrekt zich hier de keuze van de redactie voor de inhoud van het Tijdschrift. De gregoriaanse koren die zich de afgelopen jaren in dit medium hebben gepresenteerd, waren vrijwel geen schola’s die regelmatig bijdragen leveren aan eucharistievieringen. De koren die dat wél deden, vond ik terug in de rubrieken ‘mededelingen’ en ‘varia’. Daar zag ik een bonte keur aan plaatsnamen oplichten van Haarlem tot Haren, van Achel tot Leiden, van Wognum via Kampen tot Sevenum, van Assen tot Tilburg, van Oosterhout tot Purmerend, van Roden tot Dukenburg. Expres kies ik deze manier van formuleren, want ik denk dat er tussen al deze geografische lijnen plaatsen liggen waar het

gregoriaans met enige regelmaat wordt gezongen en beluisterd in de passende liturgische context. Met andere woorden: de indruk dat het gregoriaans is verdwenen en daarom de vraag ‘hoe krijgen we het terug?’ rechtvaardigt, wordt niet terecht gewekt.

Ook informatie uit een andere hoek wijst in die richting. Bij de invoering van de nieuwe richtlijnen van Vaticanum II is in 1967 hier te lande de Vereniging voor Latijnse liturgie opgericht. Sinds haar oprichting heeft deze club zich sterk gemaakt voor het gregoriaans in de context van de nieuwe Ordo Missae. Vanaf 1968 publiceerde men in het Bulletin een lijst van kerken waar Missen in het Latijn werden gevierd. Daarbij werden de ‘hoogmissen’ genoemd, in het begin ook met de toevoeging dat er gregoriaans werd gezongen. Midden jaren ‘80 is men begonnen met het onderscheid in A-missen (volledig in het latijn) en B-missen (gedeeltelijk in het Latijn).

Een steekproef uit de lijsten in de bulletins:

Bulletinnummer en Jaartal	A-missen	B-missen
3 (1968)	14	-
6 (1970)	43	-
12 (1974)	44	-
27 (1981)	40	-
39 (1987)	23	22
48 (1991)	26	53
Directorium 2004	18	91
104 (2010)	16	-

Uit dit overzicht blijkt dat het aantal geregistreerde missen waarin het gregoriaans vrijwel zeker een plaats had (voorwaarde voor vermelding was het zingen van proprium en ordinarium) tot 2004 aantoonbaar toenam. De lijst met A en B-

missen wordt niet meer in het Bulletin gepubliceerd.

Het is dus niet zo, dat het gregoriaans is verdwenen en dáárom terug moet. Bij lezers die zich sinds jaar en dag inzetten voor het gregoriaans, kan de vraag dus aankomen als een klap in het gezicht. Het is weliswaar niet de eerste klap, maar wel een uit onverwachte hoek. Oorzaak van deze ervaring is gebrekkige en eenzijdige informatie aan de kant van de vraagsteller. Het ware goed geweest als er in het themanummer óók aandacht was geweest voor de noeste werkers in het veld die nooit worden gezien, maar zich tóch met grote regelmaat in hun eigen parochiekerk laten horen.

In het verlengde hiervan ligt de vraag, wie nu eigenlijk worden bedoeld met de 'we' die het gregoriaans terug moeten krijgen in de kerk. Het lijkt erop dat de redactie en de bestuursleden van de ACG hiermee worden bedoeld. Daardoor wordt de indruk gewekt dat 'we' er alléén voor staan. Uit het voorafgaande blijkt dat dat niet het geval is. Er is de Vereniging voor Latijnse liturgie, die zich vanuit een ander perspectief dan de ACG inspannt om het gregoriaans in de liturgie te behouden. Daarnaast is er de Nederlandse Sint Gregorius Vereniging als muzikale hoeder en leraar binnen de r.k. kerk. Welke initiatieven heeft zij de afgelopen jaren genomen om het gregoriaans aan de man (m/v) te brengen? Welke successen zijn geboekt? Hoe kwam dat? Het antwoord op deze vragen zou misschien een richting kunnen wijzen naar het antwoord op de vraag van het themanummer. Verder mis ik de groeperingen en individuen die zich in parochieverband bijveren voor een of andere vorm van gregoriaans in 'de kerk'. En om wat buiten de eigen deuren te kijken: wat gebeurt er buiten de

katholieke kerk (bijvoorbeeld binnen de PKN) om gregoriaans een plaats te geven in de liturgie? Kortom: staan 'we' er wel zo alleen voor als we denken?

Voor het antwoord op de vraag hoe het dan wél moet, zijn in de afgelopen jaren lezenswaardige suggesties gedaan: een uitstekende stap in de goede richting heeft Gerrit van Osch gezet met zijn toelichtingen op de liturgie van zondagen door het kerkelijk jaar. Hiermee neemt hij de exegetische rol over die de voorganger vaak vergeet. Hij brengt op deze manier goed in beeld hoe het gregoriaanse proprium past bij de lezingen. Bovendien geeft hij muzikale uitleg die voor de kerkgangers verheldert wat zij horen en zingen. Het is belangrijk om ook die kant van het liturgisch gebeuren te betrekken bij wat er gebeurt. Uit eigen waarneming weet ik dat Gerrit voor de aanvang van een liturgische viering de kerkgangers toesprak om toe te lichten wat zij gingen horen en zingen. Hopelijk worden deze toelichtingen ooit als bundel uitgegeven. Ze zijn het waard!

Tenslotte ben ik blij dat er in het themanummer niet is gepolariseerd met de vieringen van de liturgie in de landstaal. Deze zijn in de afgelopen decennia met de ups en downs die bij het groeien horen, ontwikkeld tot een volwaardig en geaccepteerde remplaçant voor de Misvieringen van vóór Vaticanum II. Dat het gregoriaans ook dáár een plaats kan krijgen, is al vele jaren de gangbare praktijk.

De jeugd heeft de toekomst! Als aanvulling op het interview met de heren van het Wardcentrum kunnen suggesties uit eerdere afleveringen van dit Tijdschrift worden uitgewerkt, bijvoorbeeld de woorden van Ton Zondervan (aflevering 4 in de jaargang 2002), Siem Groot

(maart 2007) en het eerder genoemde artikel van Katrijn Kuypers. Het zou goed zijn als de redactie zich ook in de

richting van deze artikelen had gewend. Maar dat komt zonder twijfel in het volgende themanummer!

Ton Tromp (1959) is vanaf zijn vijftiende jaar actief bezig met het gregoriaans, zowel zingend en dirigerend als organiserend en publicerend. Sinds 1999 is hij dirigent van het ZuidGronings Gregoriaans Koor; hij was betrokken bij de organisatie van gregoriaanse zangersdagen in Drachten (2006 en 2007). Met enige regelmaat verschijnen sinds 1978 publicaties van zijn hand in dit Tijdschrift.

Ger van der Werf

Beste redactieleden,

U stelde zich in het Tijdschrift voor gregoriaans de vraag: Hoe krijgen we het gregoriaans weer in de kerk?

Jullie vragen het aan oudere mannen die hun sporen in de kerkmuziek verdiend hebben. De interviews gaan over liturgie, de geschiedenis van de liturgie, over hoeveel er bereikt is sinds de zestiger jaren. Wie zich vandaag bezighoudt met het zingen van gregoriaans is bezig op ontdekkingsreis naar een verre vreemde vriend uit vroeger tijden. Dat is net zo iets als in de tijdmachine stappen van de destijds beroemde professor Lupardi, of kruistocht in spijkerbroek lezen: dat is spannend. Waarom is dan gregoriaans niet spannend? Wat is er mooier dan als de communio met zijn psalmodie ons nog eens de schriftlezing doet herkauwen?

Maar wat als die liturgie alleen nog maar bejaarde ingewijden trekt? Wat als de liturgie zich verenigt tot eucharistie, en niet het bidden leert?

Liturgie is een middel om de band te smeden tussen de mensen en Hem wiens naam wij, zeker in onze tijd, niet anders dan met de grootste schroom mogen uit-

spreken. Liturgie is stilte en leegte, oefening in zwijgen om te kunnen proeven, zien en horen. Die oefening is nodig om je zelf overeind te houden in een wereld vol onbegrijpelijke zichtbare en onzichtbare dingen. We verzetten ons tegen de islam, we pleiten voor een christelijk joods wereldbeeld, de woorden mededogen en samaritanen vallen niet, de kerken zijn leeg.

Muziek heeft alles te maken met in één ritme te komen met de ander, op de dansvloer, in de kerk of in den hoge. Wie dat probeert loopt risico. Augustinus dubde over de vervoering waarin het alleluia hem kan brengen. Echt vrolijk zingen uit volle borst is er bij ons in de kerk niet bij. Misschien moeten we dat lijfelijke, verleidelijke aspect van muziek wel onder ogen zien om te kunnen begrijpen waarom het niet zo goed gaat met (muziek maken in) de kerk.

Waarom dan toch gregoriaans zingen? Omdat het ons met de neus op bijbelse teksten drukt, die anderen in vroeger tijden gezongen hebben op een vreemde wijs, waarvoor we moeite moeten doen om het te leren beheersen. Laten we toch

maar onverdroten blijven zingen, en er op vertrouwen dat er tenminste nog Eentje is die troont op onze lofzangen en ons hoort.

“Mensen, op zoek naar lotgenoten, naar liefde, herkenning en erkenning – en daarmee naar hun eigen identiteit – blijken zonder schroom zichzelf volledig prijs te willen geven. In de wereld van alledag, van de reclame, de populaire shows, de meedogenloze tabloids, de sociale media worden we dagelijks overvoerd, leveren we onszelf telkens weer gewillig uit om vervolgens de controle over ons eigen lichaam en geest kwijt te raken”. (Frank van Vree in de Groene Amsterdammer van 21 juli 2011)

Wat betekent een dergelijke analyse voor onze muziek? Dat we met een zekere

distantie naar de wereld rondom ons moeten rondkijken. Niet uit angst, maar omdat daar, midden in wat mensen zijn van alles rondloopt. Daar begint het mee: we moeten samen leren lopen, ademen, zingen, luisteren, stil zijn, want dat zijn we verleerd in deze horige, hongerige wereld waarin de mensen met dopjes in hun oren door de wereld gaan.

Zingen is niet alleen maar luisteren, zingen moet je doen. Zingen moet je je kinderen leren, maar ze zingen ternauwernood, heb ik mij laten vertellen en ze komen al helemaal niet meer in de kerk. Misschien moet je met jongeren om tafel gaan zitten met jullie vraag; zoiets als Katrijn Kuypers vorig jaar deed. De vraag is breder: hoe krijgen we jonge mensen weer in de kerk aan het zingen?

ASSOCIAZIONE INTERNAZIONALE STUDI DI CANTO GREGORIANO

IXth International Congress of Gregorian Chant of the AISCGr Poznań May 30 to June 4, 2011.

Een van de internationale organisaties voor het gregoriaans is de AISCGr. Voor hen die nog niet bekend zijn met dit gezelschap: Het werd opgericht in 1975 door twee dames en vijf heren uit vijf verschillende landen, waaronder de neumenschrijvers van het Graduale Triplex, Marie-Claire Billecocq en Rupert Fischer, met als doel de voortzetting van de studie en het propageren ervan van het door de monnik Eugène Cardine begonnen semiologisch onderzoek.

Om praktische redenen heeft men deze organisatie verdeeld in verschillende secties en de Nederlandse deelnemers horen, evenals onze Belgische vrienden, bij de Duitstalige sectie. Dit jaar vond het negende (thans vierjaarlijks) congres van 30 mei t/m 4 juni plaats in het westelijk deel van Polen in de universiteitsstad Poznań, een stad met ruim een half miljoen inwoners.

Het hoofdthema van het congres: 'grondbeginselen in de vertolking van de gregoriaanse zang' met daarin onder meer ondergebracht onderwerpen zoals 'eenheid in verscheidenheid', 'neumen en modus', 'de relatie tussen de S.Gallen en Metzner notaties'.

Aan een honderdtal deelnemers uit vele landen werd gedurende een vijftal dagen een programma voorgeschoteld waarin aandacht was voor liturgie, het weten-

schappelijk onderzoek, de uitvoeringspraktijk in de vorm van masterclass en gemeenschappelijke deelname aan de zangrepetities, waarbij zowel het proprium als het ordinarium van de gezangen voor de slotviering in de kathedraal aan bod kwamen.

Enkele opmerkelijke dan wel interessante aspecten tijdens dit congres wil ik graag vermelden.

- De vrouwenschola's waren, tijdens de vieringen (dagopeningen), tijdens diverse studie-onderwerpen, tijdens avondconcerten, veruit in de meerderheid.
- Meestentijds waren de scholaleiders wel mannen.
- Ik heb de indruk, dat de aandacht voor het gregoriaans in Polen al rijkelijk aanwezig is en sterk aan het groeien is.
- De Nederlandse delegatie was tijdens dit congres goed vertegenwoordigd.
- Franco Ackermans is u reeds bekend door zijn werk in de restitutiewerkgroep gregoriaans voor het tijdschrift 'Beiträge zur Gregorianik' was duidelijk betrokken in de organisatie van dit congres.
- Rob Karsten is toegetreden tot het bestuur van de Duitstalige sectie en is penningmeesterbestuurslid van de Associazione.

Tenslotte: Het eerste avondconcert werd verzorgd door de Schola Maastricht onder leiding van Hans Heykers. Vanaf oktober 2005 heeft Hans Heykers de

directie van deze mannenschola, momenteel 11 zangers, opgericht door mgr. dr. Alfons Kurris, overgenomen van Hans Leenders. Een indrukwekkend programma van gezangen uit getijden en misformulier van de Kerkwijding kregen de aanwezigen in een prachtige ambiance van een van de vele mooie kerken in

Poznan voorgeschoteld. Ongetwijfeld zal mijn sympathie voor deze schola enige invloed hebben op mijn luisterende houding en oordeel maar toch denk ik, dat ook bij anderen, dit concert een van de hoogtepunten mocht zijn rondom dit zeer geslaagde congres.

Ben Lamers

Verwijzing naar Gregoriusblad 2010-4, 2011,1 en 2

Door het uitbrengen van het themanummer zijn we wat achterop geraakt met het exciperen van het Gregoriusblad. In deze inhaalslag zullen we nog meer dan gebruikelijk ons beperken tot voornamelijk gregoriaanse, liturgische thema's.

Aflevering 2010-4

Erik Heijerman, filosoof, wiskundige, musicus en redactielid biedt een gespreksmodel over *liturgisch gezang: emotie en kwaliteit*, een onderwerp dat ook de hoofdredacteur, Martin Hoondert aanroert, maar dan in scherpe discussie met de actualiteit van een repertoirelijst door de Nationale Raad voor Liturgie in *Liturgische documentatie VI*. Kan dit gespreksmodel de moeizame communicatie binnen de Nederlandse RK kerk vlot trekken?

Anton Vernooij bespreekt componist Louis Toebosch (1916-2009).

In reactie op een artikel van Anthony Zielhorst in Gregoriusblad 2009-2 over dirigeren van gregoriaans, komen een viertal vooraanstaande dirigenten uit deze wereld aan het woord: Eugene Liven d'Abelardo, Geert Maessen, Marie-Louise Egbers en Hans Leenders. Dat valt niet samen te vatten; de redactie zal hieraan op andere wijze later aandacht besteden.

Aflevering 2011-1

Els Dijkerman en Richard Bot doen verslag van het landelijke congres te Berlijn van 14 t/m 17 oktober 2010 over kerkmuziek in Duitsland. Daaruit blijkt dat in Duitsland van oudsher "een breder opgezette infrastructuur en een grootschaliger opzet van zowel de lutherse als rooms-katholieke kerkmuziek kent. Dit heeft tot gevolg dat ze altijd als wezenlijk voor de Duitse cultuur werd en wordt beschouwd. Door dit alles is de kerkmuziek er nog niet zo gemarginaliseerd als in Nederland".

Anton Vernooij bespreekt de *Mass for Cecilia's Day* van Lou Harrison, een hoogtepunt van het Nederlands Gregoriaans Festival te Ravenstein van vorig jaar (zie voor een verslag: TvG 2010-2, pag. 64-73), en wel vanuit de vraag of het beschouwd mag worden als 21^e-eeuwse expressie van waar het gregoriaans voor staat. Hij concludeert: De *Cecilia-mis* mag niet in het kader van pogingen de liturgie terug te brengen naar voor-Vaticaanse tijden geplaatst worden, "omdat deze, geen liturgische muziek en als zodanig ook niet bedoeld, een authentieke vorm van hedendaagse gregorianiserende luistermuziek is, die geen nostalgische of musealiserende tol betaalt aan een eens hoogstaande praktijk, maar intussen wél met eigentijdse melodische

middelen verantwoord recht doet aan een mooi verleden”.

In vervolg op de actualiteit van het hoofdredactionele commentaar (vorige aflevering, zie hierboven) op *Liturgische Documentatie VI* bekritiseren Richard Bot en Ko Schuurmans, beiden beleidsmedewerkenden aan hun bisdom (resp. Rotterdam en Haarlem-Amsterdam) het anonieme, maar daardoor niet minder stigmatiserende karakter van dit ‘repertorium voor liturgische gezangen’. Het moet ook onze redactie van het hart: dit is de dood in de pot van een open communicerende kerk in Nederland; vergelijk ons themanummer (TvG 2011-1+2) waarin we juist openlijk de discussie opzoeken.

In *Musica Sacra*, het Duitse katholieke tijdschrift voor kerkmuziek, wordt Arvo Pärt’s 75^e verjaardag herdacht: een ‘neogregorianiker’ die niet beschouwd mag worden als ‘liturgisch’ componist, die functionele muziek schrijft, maar als iemand die zijn teksten los van elke beoogde nuttige toepassing persoonlijk uitzoekt en verklankt.

Aflevering 2011-2

Onder de kop *Missionaire liturgie* en een link leggend met *The Passion* in Gouda (en wij voegen eraan toe de elders in dit nummer door Kees van Mechelen besproken kerkmusical *Maria de kracht van de liefde*) komt de hoofdredactionele column nog eens terug op dat vermaledijde repertoirelijstje van een anonieme werkgroep van de Nationale Raad voor Liturgie, ‘een steeds armzaliger lijstje met gezangen’. En Hoondert sluit af: ‘Bij deze roep ik allen die verantwoordelijk zijn voor de liturgie en de daarin klinkende muziek op, de liturgie, voor zover ter plaatse nodig, weer missionair te maken. *Ite missa est* ...En laat, met The

Passion als voorbeeld, geen middel ongebruikt om het grote en krachtige Verhaal van Schrift en Traditie aan de wereld te vertellen’.

Binnen het ruimere thema *Kerk, liturgie en muziek en het hedendaags componeren* vormt het artikel *Liturgie zonder en mét kerk* door Rens Tienstra (componist, dirigent en musicus) een fraai vervolg op de hoofdredactionele oproep. Na opmerkingen over de ‘strubbelingen en experimenten binnen het kerklied in de volkstaal (dat inmiddels toch als een gevestigde vorm beschouwd mag worden)’ van de laatste vijftig jaar, na onderscheid gemaakt te hebben tussen concertmuziek en liturgische muziek, waarbij die laatste ook ‘gebruiksmuziek’ moet zijn, besluit hij: “In de huidige tijd is soms de roep tot afschaffing van bepaalde traditionele liturgische genres te horen ...Maar als we sommige traditionele genres binnen de huidige liturgische muziek als verouderd ervaren, is het de vraag of dat ligt aan het genre zelf of aan de context rondom het genre. Is er nog sprake van een zinnige combinatie van gebed, ceremonie en/of handeling, tekst en muziek? ... Vragen die de huidige en toekomstige generaties kerkmusici, liturgen en voorgangers zich moeten blijven stellen, zodat de muziek binnen de liturgie zich kan blijven ontwikkelen”.

Niet minder relevant en interessant, zeker ook voor gregorianisten, zijn de korte tekstblokken met uitspraken van kerkmusici als Christiaan Winter, Aart de Kort, Albert Arens, Jos Beijer, Ferry de Jong en Harry Swinkels.

Tenslotte worden nog enige componisten besproken: *Willem Vogel, componist voor de r.k. eredienst* door Anton Vernooij en *De religieuze muziek van Franz Liszt* door Elisabeth Smulders-Basemans.

Zondag 6 december
2de zondag van de Advent

Dinsdag 8 december
Onbevleete Ontvangenis van de H. Maagd
Maria (Hoogfeest)

Zondag 13 december
3de zondag van de Advent

Zondag 20 december
4de zondag van de Advent

Vrijdag 25 december
Kerstmis (Hoogfeest)

Zaterdag 26 december
H. Stefanus, eerste martelaar (Feest)

Zondag 27 december
Zondag onder het octaaf van Kerstmis, H
Familie (Feest)

Maandag 28 december
HH. Onnozele Kinderen, martelaren (Feest)

Vrijdag 1 januari
H. Maria, Moeder van God (Hoogfeest)

Zondag 3 januari
Openbaring des Heren (Hoogfeest)

Zondag 10 januari
Doop van de Heer (Feest)

Zondag 17 januari
2de zondag door het jaar

Zondag 24 januari
3de zondag door het jaar

Maandag 25 januari
De bekering van Paulus (Feest)

Zondag 31 januari
4de zondag door het jaar

Dinsdag 2 februari
Opdracht van de Heer in de Tempel (Feest)

Zondag 7 februari
5de zondag door het jaar

Zondag 14 februari
6de zondag door het jaar

Woensdag 17 februari
Aswoensdag

Zondag 21 februari
1ste zondag van de Veertigdagentijd

Maandag 22 februari
De Stoel van Petrus (Feest)

Zondag 28 februari
2de zondag van de Veertigdagentijd

Aggiornamento <i>redactie</i>	57
Die oude handelingen en daarin verdwij- nen: een gesprek met Antoine Bodar <i>Gerrit van Osch</i>	59
GRADUALE NOVUM: gebruiksboek of editio magis critica? <i>Marcel Zijlstra</i>	62
Theodulfus van Orléans, bisschop, dichter en topdiplomaat. <i>Ger van der Werf</i>	69
Psalmen aan de kook <i>Margriet van Weperen, Loni Verweij</i>	75
Het gregoriaans nu: enkele reflecties van een liturgist <i>Gerard Lukken</i>	77
Hebdomada Vigesima Septima XXVIIste zondag door het jaar, A-jaar <i>Gerrit van Osch</i>	83
Forum	86
Verslagen	91

